No. १३८१

Title न्याय कुसुमाञ्जलौ १य. ३य स्तवकौ.

Author म. म. वर्द्धमान.

Extent ८० Age ५.

Subject न्याय वैशेषिकम्

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशे द्वितीयतृती
यस्तवकौ

१२७१ 41
36
77

वर्द्धमानकृतकुसुमाञ्जलिव्याख्याने द्वितीयः स्तवकः

[redacted]

कु०व ॐ नमो भगवते वासुदेवासुदेवाय ।।।। श्रीगणेशाय नमः ।। ।। द्वितीयां विप्रतिपत्तिमुत्थापयितुं भूमिमारचयति । तदेवमिति । त
स्यज्ञत्वतया तत्कारणतया यागादिदर्शी । किंचिज्जीवी कर्त्तव्य इत्यर्थः । नवेति । यागादिस्वर्गसाधनत्वस्यातीन्द्रियत्वादित्यर्थः । तद्दर्शनाभावे दो
१ षमाह । नवेति । व्यवहारश्च यागादिस्वर्गसाधनताबोधकशब्दरूपो दृष्टाधिष्ठा । धिष्ठानरूपश्च । तदुभयमदृष्टसाक्षात्कारं विना न संभव
तीत्यस्मदादिविलक्षणः सर्वज्ञः कल्प्यत इत्यर्थः । वेदवाक्यजज्ञानस्य हि प्रामाण्यमनिश्चित्य वक्तुर्धनव्ययायाससाध्ये यागादौ प्रवृत्तिर्न स्या १
त् । प्रामाण्यं च गुणाजन्यं । गुणाश्च शब्दे ज्ञाने । प्रयोगहेतुवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वमिति भावः । अन्यथासिद्धिमाह । नन्विति । वक्तृदोषेणा
प्रामाण्यशंकया निष्कंपप्रवृत्तिर्न स्यात् । सा च नित्यत्वादवक्तृके वेदे नास्तीति तत एव प्रामाण्यं किं वक्तृगुणेनेत्यर्थः । वक्तृगुणाजन्यत्वेऽप्यन्य
थासिद्धिमाह । योगेति । योगकर्म्मण्यां ये सिद्धाः सर्वज्ञाः स एव वेदकाराः । अदृष्टाधिष्ठातारश्चेति न नित्यसर्वज्ञसिद्धिरित्यर्थः । यद्यप्यन्य
थासिद्धिरपि प्रामाण्याभाव एव पर्यवस्यति । तथापि मानाभावमात्रम् । भावोऽग्रे दूष्यः । अन्यथासिद्धिस्त्वावश्यकेत्यर्थस्तेदः । प्रमामात्रेण गुणाज

७३

न्यत्वसिद्धौ शाब्दप्रमायामपि तज्जन्यत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह । प्रमायाइति । अनित्यप्रमाया इत्यर्थः । ननु नित्यत्वाद्वेदानां कर्तृजन्यत्वेपि म
हाजनपरिग्रहात्प्रामाण्यं निश्चित्य यागादौ प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह । सर्वेति । तथा च वेदे महाजनयोरनावाक्यस्यकेन परिग्रह इति लाक
द्वितीयामन्यथासिद्धिं दूषयति । तस्यापीति । अनित्यज्ञानत्वेन प्रमादिसंकाकलंकितत्वान्नित्यसर्वज्ञस्य सर्वकर्तृत्वान्न प्रकारान्तरसंभ
व इत्यर्थः । प्रामाण्यस्य गुणजन्यत्वं साधयति । प्रमेति । द्विविधीनत्वे विरोधाज्ज्ञानहेत्वधीनत्वे साध्यसिद्धसाधनं स्यात् । अतो ज्ञानहेतुव्य
तिरिक्तहेत्वधीनत्वं साध्यं । ननु प्रमाया ज्ञानत्वेन तद्धेतुजन्यत्वावश्यंभावाद् ज्ञानाजनकजन्यत्वे विरोधः । अप्रमायां तदसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिः ।
व्यर्थविशेष्यत्वं वा घटादावपि साध्यसत्त्वेन कार्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । यथार्थविशेषणवैयर्थ्यं च । यावत्पर्श्वज्ञानस्य परं प्रत्यसिद्धेः । नापि ज्ञा
नसामान्यहेतुत्वमुपहेतुजन्येति साध्यं उक्तदोषात् । ज्ञानसामान्यं तत्त्वं ज्ञानत्वं वा सर्वज्ञानमयत्वनयो वा । आद्ये दृष्टान्तासिद्धः । अन्त्ये इन्द्रियादिभिः
सिद्धसाधनं । नापि ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वव्यापककार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्येति साध्यं । ज्ञानत्वस्य नित्यवृत्तितया कार्यत्वानवच्छेद

कु॰व कत्वात्। जन्यत्वे तज्ज्ञानविशेष्यतोपस्थित्यात्मकज्ञानविशेषजनकैरिन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनं। अत एव प्रमात्वं ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वनि-
रूपितकारणत्वनिरूपकारणताप्रतियोगिकार्यतावच्छेदकं। ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वात्। अप्रमात्ववदिति निरस्तं। प्रमात्वस्य नित्यानित्यवृत्ति-
त्वात्। अनित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं। कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्। अप्रमात्ववदित्यपि नीलघटत्वोदाहरणेनैकान्तिकं। तत्र विशेषद्वयकारणामाव्य-
२ स्यासिद्धत्वात्। प्रमाप्रमाकार्ये विविच्यंतव यथैकजातीयसामग्रीव्यक्तिभेदाद्घटद्वयं जातं तद्वदेव ज्ञानसामग्रीव्यक्तिभेदादुपपन्नं वैजात्यमपि २
तुल्यसामग्रीजन्यत्वेपि यमजयोर्वैधर्म्यवत्स्यात्। न च प्रमात्वावच्छिन्नकार्यत्वं कथमननुगतहेतुकमिति वाच्यं। तत्कयुक्तयापातस्य कार्यतानवच्छे-
दकत्वात्। अनित्यप्रमाप्रमाप्रमोभयवृत्तेरनुमितित्वादेर्जन्यजन्यत्वात्। अप्रमावदिति चेन्न। कारणव्यक्तिभेदजन्यत्वेन सिद्धसाधनात्। अप्रमा-
यां तदसिद्धेः। न वा प्रमायां दोषाजन्यत्वात्तथा। दोषस्यापि भ्रमादेः संविषयप्रमायामपि हेतुत्वात्। अनित्यप्रमात्वविरोध्युत्पन्नप्रतिबंधकज-
न्या। अनित्यप्रमेत्यवत्वात्। यद्वा प्रमाप्रमाप्रमान्यतरप्रतिबंधकजन्या। प्रमाप्रमान्यतरत्वात्। अप्रमावदिति चेन्न प्रमाजनकासाधारणाव्य-

ङ्कि विशेषस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वं प्रमाजनकत्वं चेति सिद्धसाधनात्। अत्रास्मत्पितृचरणाः। एवमप्रमापि स्मृतः स्यात्। न परतः प्रमावदस्या
धारणाकारणादेव तदुत्पत्तौ दोषस्य तत्रापि हेतुत्वापत्तेः। यदि च ज्ञानसामग्र्यां सत्यां विशेषादर्शनादेर्दोषस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानाद्दोषो हे
तुस्तर्हि विशेषदर्शनादेर्गुणस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानात्प्रमायामपि गुणो हेतुरिति तुल्यं। अपि वायथार्थकार्यं यथार्थकार्यं विजातीयं। तन्न कारणवि
जातीयकारणजन्यं। यथा घटविजातीयः पटः। अन्यथा कार्यवैजात्यस्याकस्मिकत्वापत्तेः। घटज्ञानमपि कार्यं तद्विजातीयाकार्यका
रणाविजातीयकारणजन्यमिति न्यायनिबारः। एवं प्रागुक्तानुमानेष्वपि न सिद्धसाधनं। अनुगतस्य प्रमाहेतुजन्यत्वेनार्थधारणाच्च किम्भे
दस्याहेतुत्वात्। एवमनित्यप्रमात्वमनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिककारणतानिरूपककारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं। अ
नित्यज्ञानत्वव्याप्यकार्यतावच्छेदकधर्मत्वात्। अप्रमात्ववत्। इत्यनित्यप्रमायामप्रमायामनुगतहेतुसिद्धि[illegible]दीति। यद्यप्यप्रमायां प्र
मात्वाभावे प्रमाहत्तिज्ञानमात्रहेतुबाधीनत्वं व्यधिकरणं। तथापि प्रमात्वं यदि ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यं स्यात्तदा स्यात्। अप्रमावृत्ति स्यात्। प्रमा

यत्रवाविशेषदर्शनमपि भ्रमः तत्र तदन्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वान्न विशेषदर्शनं प्रमात्वप्रयोजकं । मैवम् । यद्विशेषदर्शनं हि भ्रमविरोधि तदभावोऽप्रमाहेतुः ५

कु॰ वद्द त्ववरित्यापादनीयं । अप्रमायाः प्रमित्यजनकत्वे अजन्यत्वात् । आपादकमसिद्धमित्याह । ज्ञानत्वेपीति । तर्हि प्रमात्वमपि न ज्ञानसामग्री प्र

योज्यं । अतिरिक्तदोषाभावापेक्षणादित्याह । [illegible]वं तर्हीति । मुक्तं चैतदेहे । अन्यथा प्रमासामग्र्यामधिकदोषानुप्रवेशादप्रमाप्रमाविशेषः स्या

२ त् । ज्ञानसामग्र्यामधिकाराणानुप्रवेशात्किंचिद्यथापादं विशेष एवेति भावः । अत एवेति । न चैवमप्रमित्यजनकत्वं चेपरतस्त्वं । आगन्तुकभाव

नपेक्ष्यज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव स्वतस्त्वमिति विवक्षितत्वात् । तथा च गुणाजन्यत्वेन प्रमायाः नेश्वरसिद्धिरिति भावः । [illegible]देवमिति । ननु पीतः शं २

३ खः इत्यत्र विशेषदर्शनेपि भ्रमाद्यनिवारणात् विशेषादर्शनं न भ्रमहेतुः । उत्पन्नभ्रमे च उत्पन्नं विशेषदर्शनं विरोधि । दिङ्मोहे गौरोहमिति भ्रमेव त

थादर्शनात् । तद्दोषत्वान्न त्वनाक्षि । प्रमारूपमेव विशेषदर्शनं गुणः इति तदभाव एव दोषः । ननु विशेषादर्शनं न दोषः । विशेषदर्शनप्रतिबंध

कपित्तादयो दोषाः आवश्यकत्वात् । न च तेषां नानात्वेन विशेषादर्शनप्रतिबंधकतयाऽनुगमः लाघवाद्विशेषादर्शनमेव दोषः तु इति वाच्यं । क्वचि

त्क्वचिद्दोषस्य त्वननुगमात् । अन्यथा पित्तादितोप्यप्रमा न स्यात् । अननुगमात् पित्ताद्युत्कर्षेणाप्रमोत्कर्षाच्च । पित्तादेर्दोषत्वेन विशेषाप्रमैव कु

बं२

न्न २

तो न प्रवर्तति । यदि च विशेषस्य विशेषान्तराभावात्तत्राऽनवस्था ॥ किंच । विशेषादर्शनं न प्रमामात्रे । न वा प्रत्यक्षप्रमायां हेतुः । व्यभिचारा
त् । तत्रापि तद्धेतुत्वेऽनवस्थानात् । नापि चैवं प्रमामात्रं प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि संशयविपर्ययोरन्यतरप्रमायां तस्य हेतुत्वात् । तत्र विशेषादर्शनस्य दोषत्वे नाप्यत्रापि त
थास्यात् । पित्ताद्यचकार्यस्यापि त्रयो विशेषादर्शनप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ॥ ननु प्रत्यक्षप्रमा दोषगुणजन्यत्वेऽपि वेदे भ्रमाद्यभावपक्षत्वेऽयं प्र
प्रमा स्यात् । लोके भ्रमाद्यभावपक्ष एव प्रमोत्पत्तेः ॥ ननु वाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वादिर्गुणः ॥ इत्याद्य[illegible]तदिति । लिंगसादृश्यादि भ्रमरूपदोषाभाव
मात्रादनुमित्यादिप्रमेति लिंगसादृश्यादि यथार्थज्ञानमपि गुणः स्वहेतुरिति । शब्दप्रमायामपि दोषाभावे सति यथार्थज्ञानं गुणो हेतुरि
त्याह । [illegible]मानाद्याविति । ननु यथार्थवाक्यार्थज्ञानादेर्गुणत्वेऽपि करणापाटवाद्यसाध्यत्वनिश्चितं अन्यकृतं तत्र वाक्यं न प्रमाणं दोषाभा
वस्यानुप्रमाहेतुत्वे करणापाटवादेर्गुणत्वमिति तदप्रामाण्यमुपपद्यत इति शंकते । [illegible]यत्रेति । वक्तृदोषस्य स्यादपि भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्ये संवाद
त्प्रामाण्यदर्शनाद्दोषाभावोऽपि नाप्रामाण्यप्रयोजकः ॥ तात्पर्यविषयत्वं प्रामाण्यमेवेति यदि प्रामाण्येऽपि तुल्यमेवेति परिहरति । [illegible] भाव

स्थिन्न ३ वाक्यार्थ ४

कु०व

इति। निःस्वभावत्वमिति वेदप्रामाण्यात् प्रामाण्यप्रयोजकगुणाद्दोषयोरभावादित्यर्थः। [illegible] आदिति। यथा प्रवृत्तौ द्वेषाभावहेतुकत्वेऽस
ति निवृत्तौ रागाभावहेतुकत्वे सत्युपेक्षाद्दोषाज्ञानादपि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामिति रागद्वेषयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वमिति। एकैकाभावान्य
४ थासिद्धः। तथा प्रमाप्रमयोरपि गुणदोषौ न तु दोषाभावगुणाभावा वित्यर्थः। ननु स्वतःगुणास्य प्रमाहेतुत्वेपि वेदस्यापौरुषेयत्वेन यथोक्तगुणा
भावाद्दोषाभावमात्रप्रयुक्तमेव प्रामाण्यमिति प्रामाण्ये गुणस्य व्यभिचारान्न हेतुत्वं किं तु दोषाभावस्यैवेत्याह। [illegible] पीति सिद्धिर्ज्ञप्तिः। सिद्धे ४
निखिला वेदाः प्रमाणं। आप्तेन वक्तृदोषाभावादित्यनुमानादित्यर्थः। अत्र वेदा न प्रमाणा आप्तेन वक्तृगुणाभावादिसत्यति ज्ञमाह। [illegible] ति। ज्ञानग्रा
हकादेव प्रमात्वं निश्चीयते। दोषाधीनाशङ्का। आप्तवक्तृकत्वादेव निरस्येत्याह। [illegible] एवेति। तथापि गुणाभावाद्धेतुकोऽप्रामाण्यसंशयस्त
दवस्थ एवेत्याह। [illegible] निवृत्तीति। [illegible] इति। दोषसहितगुणानिवृत्तेरेवाप्रमात्वहेतुत्वादित्यर्थः। [illegible] मेति। गुणासहितदोषनिवृत्तेरेव प्रमात्व
प्रयोजकत्वादित्यर्थः। ननु वेदापि शुकादिवाक्यवत् प्रकारकवाक्यवत् संवादिकत्वं प्रमाणं गुणाजन्यत्वात् धूमप्रमाद्वह्निमत्त्ववद्वक्तृ अनुमि

त२ ता१

तिर्वाचकत्वं प्रमाया यथार्थलिंगज्ञानाजन्यत्वात्। न च व्यंजकांतरमेव तद्विषयः प्रत्यभिज्ञानात्। गोत्वाद्येकव्यक्तिके तदभावात्॥ ॥ उच्यते। शु
कादिवाक्ये वेदे तु भ्रान्तिप्रतारकवाक्ये च प्रमाणाशङ्कनाज्ञोक्तत्वाद्वेदे वदीश्वरस्यैव यथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणो हेतुः तस्य कार्यमात्रे कर्तृत्व
त्। शुकादिवाक्ये वेदे तु उत्पत्तस्य दोषाभावादिनापि मतत्वात्। न चैवं शब्दाभासोच्छेदः तथास्याप्यीश्वरकर्तृकत्वादिति वाच्यं तद्वाक्या॥
र्थस्यासत्वेनेश्वरज्ञानाविषयत्वात्। एवं लिंगाभासजन्यप्रमायामपीश्वरस्यैव यथार्थलिंगज्ञानं गुणः। एवं प्रमायां गुणजन्यतया। शाब्दप्र
मायां अपि गुणजन्यत्वादेवं क्रांतरस्याभावात्तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्युक्तं। संप्रति प्रामाण्यग्रहोपि न स्वतः। अपि तु परत इति वैदिकप्रमायां अपि त
त्वं आप्तोक्तवाक्यजन्यत्वेन ग्राह्यमिति ततोपीश्वरः सिद्ध इत्याह। मिति। तत्र यद्यपि ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानग्राहकसामग्री ग्राह्यं न वेति न सं
शयः। परतःपक्षे विज्ञानस्यापि पक्षतया प्रमात्वानुमितेर्ज्ञानग्राहकग्राहकत्वात्। अप्रामाण्यस्यापि स्वतोग्राह्यत्वापत्तेश्च। तथापि नरज्ञानवि
षयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यं न वेति संशयः। स्वतःपक्षे प्रामाण्यवत एव ज्ञानस्य ग्रहात्परतःपक्षे ज्ञान एव ज्ञानेऽनुमित्या प्रामाण्यग्रहात्।

वं २

कु०व तत्र तेनैव तत्प्रामाण्यग्रह इति प्राभाकराः। ज्ञानस्यातीन्द्रियतया तदनुमित्यात्मक इति भाट्टाः। मनसैव ज्ञानवत्तत्प्रामाण्यग्रह इति मुरारिमि
श्राः। त्रितयसाधारणं च स्वतस्त्वं निरुक्तमेव। पूर्वपक्षस्तु। यद्यपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वं अगृहीतया स्थितं वा। प्राभाकरपक्षे स्मृत्यन्यज्ञानत्वं वा॥
५ विशिष्टज्ञानत्वं वा। प्रामाण्यं नानुव्यवसायग्राह्यं विशेष्यतावच्छेदकज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावात्। तथापि तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमाण्यं
ग्राह्यं निष्कम्पप्रवृत्त्यन्यथाभावात्। लाघवाच्च। तच्च ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमेव। तथा हि। विशेष्यतद्धर्मवत्त्वं तत्प्रकारकत्वं व्यवसायस्या- ५
नुव्यवसाये न गृह्यते। ज्ञानस्य विषयनिरूप्यतया ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति व्यवसायसमाने धर्मधर्मिवद्वैशिष्ट्यमपि विषयः। व्यवसा-
यस्य पुरस्त्वाविशेषतुल्यत्वात्। अत एव रजतत्वेन पुरोवर्त्तिनं जानामीति तदाकारः। अन्यथा पुरोवर्त्तिनं रजतं वा जानामीति तदाकारापत्तेः। अ-
प्रामाण्यं परतो ज्ञायते। तदभाववत्त्वस्यानुमानुल्लिखितत्वेनानुव्यवसायाविषयत्वात्। न चैवमनुव्यवसायस्यापि व्यवसायविषयविष-
यकत्वे प्रामाण्यांशे निश्चयं संकरः। बाधावतारदशायामिष्टत्वात्। तदनवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति तत्त्वचिन्तामणिसिद्धान्तमाहुः। [illegible]मिति। अन

न्यासदशायामिति निगमयति द्विचारा ॥ थें । परतो ज्ञेयत्वस्य केवलत्वाद्व यित्वात् । ननु स्वस्याप्यन्यापेक्षयापरत्वाङ्गीकृतमते ज्ञानानु मितिग्राह्य
त्वात्सिद्धसाधनं । परतो ग्राह्यत्वेपि कदाचित्स्वतो ग्राह्यत्वाविरोधात् । अर्थेन व्यभिचारश्च । तस्य तज्ज्ञानग्राह्यस्य ज्ञानप्रामाण्यसंदेहेन संदि
ह्यमानत्वात् । न च ज्ञानत्वे न तद्धेतुर्विशेषणीयः । ज्ञानविषयज्ञानप्रामाण्यसंदेहसहितज्ञानरूपार्थसंदेहेपि तस्य निश्चितत्वेन तथापि व्य
भिचारात् ॥ ॥ [illegible] ॥ अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं । न ह्यत्र ग्राह्यं । तद्ग्राह्यग्राह्यं वा । स्वाश्रयेसत्यपि तदुत्तरवृत्तीयज्ज्ञाना द्वृत्तिसंशय
विषयत्वात् । प्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयविषयविषयत्वाद्वा । अप्रामाण्यवत् । अर्थे निश्चितेपि न निश्चयानंतरवृत्तीया ज्ञाता अर्थसंश
यो न वा प्रामाण्यं संशयं विनेति नार्थेन व्यभिचारः । स्वाश्रयस्य संबंधिशब्दत्वेन समभिव्याहृतपरत्वाच्च न स्वस्य परत्वं । यद्वोक्तं । यावद्व्यवसा
यो ल्लिखितप्रकारविशिष्ट एव धर्म्यनुव्यवसायेन भासते । तत्र तथा हि । इदं रजतं वज्ञानामीति व्यवसायानुव्यवसायः ॥ वहिर्विशेष्यके मन
सा स्वातंत्र्यात् । किं चिदमिदं मिदं त्वेन रजतत्वेन जानामीति । तत्रेदंत्वरजतत्वे तत्प्रकारत्वेन तत्प्रकारकज्ञानवत्त्वं वास्य निभासते । अन्यथे

ष्टा र   क्षे   ना५

कु०व०घ्वि याप्रकारकत्वावच्छिन्नतीयार्थसंसर्गः। नवरजतत्ववैशिष्ट्यमेवद्वितीयार्थः। अव्यवसायोपितद्ध्वंसाव्यापन्नः। अतद्इदंद्वरजतत्ववैशिष्ट्यपुर
वर्त्तिनानानुव्यवसायविषयइतिकुतस्तत्प्रामाण्यग्रहः। ननुपरतःपक्षेपरस्परशङ्कोदरत्नावेनुमानंवाच्यं। नचलिंगाभावादसंप्रवि।
समर्थप्रवृत्तिजनकत्वंलिंगमितिवाच्यं। नकारणतावच्छेदकरूपग्रहंविनातद्ग्रहाशातघदिप्रमात्वमेवतदात्माश्रयः। अन्यथेवन्नतदवश्या
६ माराप्यलिंगमस्तु। उपजीव्यत्वात्। नचकृतौ तारनिश्चायेनअथवाव्यवकारणत्वंगृहीतत्वासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वग्रहः। यात्स्कामावात्। न
वप्रत्यक्षेमेवतद्ग्रहः स्यात्। तद्धिनवहिरिंद्रियसंबन्धं। आन्तरत्वात्। नापिमानसं। तद्धिसमर्थप्रवृत्तेः। प्रागुत्तरकालंवा। वाद्यः। समर्थप्रवृत्तेत्तर ६
रभावान्नवैशिष्ट्यग्रहाशानात्। ज्ञानस्यनष्टत्वेनमनसाप्रत्यासत्यभावात्। नापितज्ज्ञानीयत्वंलिंगं। तद्धिनकरवरणावच्छिशरीरज्ञाना
त्वादितत्वकरवरणाघंततरवत्निकरवरणावच्छिन्नज्ञानेव्यभिचारः। तत्रापिशरीरांशेप्रमात्वमेवेतिचेत्। तर्हिकरवरणादीतिच्यर्थमाशरीर
त्वेमपिकस्यापिविच्छरीरव्यक्तेर्ज्ञानाजनकत्वप्रामाण्यापातात्। अन्यथाशरीरत्वस्यैवमानायोगात्। करवरणादिसम्बन्धेयच्छरीरत्वज्ञानंतद्या

रापनीतज्ञाने प्रमेयत्वाभिधेयत्वाभिवद्व्यस्तेतायद्वा पूर्वं पृथिवीज्ञाने पृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वानुव्यवसितो कदाचित्तत्रैवागं घस्यतद्धि ५
वृत्त्यर्थत्वादिति वेशनकरचरणादिमत्वमुपलक्षणं विशेषणं वा नाद्यः व्यावृत्त्युपलक्षणाभावात् नान्त्यः विषयतया हि ज्ञानविशेष
णं करचरणावच्छिन्नप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य व्यभिचारात् अशरीरे पि तादृशभ्रमसंभवात् शरीरज्ञाने तदसिद्धेश्च विषयविशेषणत्वे च
रचरणावच्छिन्नयकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात् शरीरत्वभ्रमस्यापि वस्तुतः करादिमद्विषयत्वात् न च करचरणाद्यवच्छिन्नशरीरत्वेन ज्ञानं न
वतीति विवक्षितं तृतीयार्थस्य विषयत्वे स्वरूपासिद्धेः शरीरज्ञानस्य तच्छून्यशरीरत्वादिविषयकत्वानियमात् ॥ आत्माङ्का ॥ समर्थप्रवृत्तिज
नकत्वं प्रवृत्त्युत्तरकालं संस्कारादिविरहस्य च साक्षात्कारे पुनः स्मृतिरूपपृथिवीज्ञाने सति तत्सन्निकर्षे न प्रत्यभिज्ञानइव विशेषणज्ञानजनि
तसंस्कारापेक्षणाम् मनसा गां पश्यत्येवायं निश्चय इत्याकरणात् सुरभि चंदनमिति वाह्यप्रज्ञानवद्ज्ञानजननात्स्मृत्यात्मकानामावाद्धेत्वसिद्धिः तज्जा
तीयत्वमपि करचरणावच्छिन्नशरीरत्वप्रकारकज्ञानत्वादिशरीरत्वभ्रमेव करचरणाचतो विशेषणत्वात् प्रथमं प्रामाण्ये नु मितिः केव
लव्यतिरेकिणाम् अनुप्रमाणप्रसिद्धिं विनाव्याप्त्यग्रहात्कथमनुमानं अथ व्याघातात्प्रमाणच्छि अपसिद्धो सामान्यतः साध्यप्रसिद्ध्या न तद
रूपनीतज्ञाने प्रमेयत्वाभिधेयत्वाभ्यां व्याप्तिवत्त्वग्रहात् यद्वा पूर्वं पृथिवीज्ञाने पृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वानुव्यवसितो कदाचित्तत्रैव गं घस्यतद्धि नो ४

कु०वृ०

सिद्धेः। विशिष्यानिर्णयाद्यनात्मयिष्याप्रामाण्यत्वेइतिचेत्। तर्हिकस्यापि प्रथमं ज्ञानार्थप्रामाण्यानुमितिर्नस्यात्। अप्रामाण्यनिश्चयस्य
स्यघरथ्याघातस्यतद्धेतूपस्थितेः। स्वयंप्रामाण्यनिषेधस्यवतद्वीमूर्वकत्वात्। मैवम्। प्राग्भवीयसंस्कारा द्विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वं तद्वतिता
७ त्प्रकारकज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं मंत्रं स्मृतं पृथिवीज्ञानादौ साध्यमानं सर्वं नाममहिम्नापन्नधर्मितावलात् पृथिवीज्ञानस्य विशेष्यावृत्त्यप्रकार
कत्वादौ पर्यवस्यति। स्वतः प्रामाण्यनिषेधे प्राथमिकप्रामाण्यज्ञानस्यान्यथोपपादयितुमशक्यत्वादिति सांप्रदायिकाः॥ ॥अस्मत्पि ७
तृचरणास्तु। प्रथममप्रामाण्याभावएवप्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यं तत एव निष्कंपप्रवृत्तेः। तदेव च सिद्धत्वपन्नधर्मितावलेन तद्वति तत्प्र
कारकज्ञानत्वादिकमादायसिध्यति। तथाहि। अयं पृथिवीत्वेनानुभवो न पृथिवीत्वाभाववनिपृथिवीत्वप्रकारकः। गंधवद्विषयकप्रवृ
त्तिजनकपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वात्। यन्नैवं तन्नैवं। यथा पृथिवी भ्रमः। एवं च पृथिवीभ्रमपृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारक
त्वसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावयोर्व्याप्तिग्रहात् अप्रामाण्यव्यापकत्वे द्वैतभावाभावरूपाद्धेतोरप्रामाण्याभावरूपं साध्यं सिध्यति। यद्वा

पकतयास्वभावोऽरुह्यीत स्वदभाव एव द्विष्टेत्युनासाध्यते। यत्रस्वभावव्यापकतास्वभावस्यतायते। तत्रसाध्यप्रसिद्धिरनुमानांगं तेन विनातद्
ज्ञानाद् यत्रस्वभावव्यापकतास्वभावस्य तत्र न तेन विना पिव्यतिरेकव्याप्तिग्रहः। विशेषणाज्ञानं विना कथं प्रामाण्यविशिष्टानुमितिरितिवे
त्। प्रथमं न कथं। विशेषज्ञाने प्रामाण्यमित्यनुमित्यनंतरं तेनैव हेतुना तत्र प्रामाण्यविशिष्टानुमितिः। अभावविशेष्यकज्ञानानंतरमभाववद्भूत
लमितिज्ञानवत् एवं तद्भाववनितत्प्रकारकत्वव्यतिरेकासिद्धत्वात् द्वितितत्प्रकारकत्वमादायपक्षधर्मतावलेन सिध्यतीति तत्र चिंतामनावाङ्क्।
कदा विदपीति। प्रामाण्यग्रहो ज्ञानस्य कालमिव तत्पूर्वमपीत्यर्थः। न वज्ञानत्वसाधारणधर्मज्ञानमात्रात्संशयात्। नद्दीति। प्रामाण्यज्ञानमात्रं न विरो
धि। अपि तु प्रमाणमेवेत्यवधारणात्मकमिति शंकते ग्रथेति। निश्चयमात्रमेव संशयविरोधि न तु तद्विशेषावधारणमित्याशयेन परिहरति। त
क्ति मिति। प्रमाणेति। प्रमाणरूपं ज्ञानमित्यर्थः। तदप्रतीतेः। प्रामाण्याप्रतीतेरित्यर्थः। धर्मिणएवेति। ननु धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः। कोटिस्मरण
विशेषादर्शनधर्मीन्द्रियसंनिकर्षात् प्रामाण्यसंशयस्य एव ज्ञाने यैदेव धर्मिज्ञायते। तत्रैव विशेष्य उपपद्यते। अन्यत्र विशिष्टज्ञाने विशेष्यज्ञान

ग्रह

कु॰ व॰ ई॰ स्याद्धेतुश्चायं। अग्राह्येति। उरगादौ वेगेन गच्छतः स्पष्टं द्विषयेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि यावद्विषयज्ञानेऽपयद्देवधर्मिज्ञायते। तत्रैव विशेषादर्शनादिति। संशयो ज्ञा
यते। तद्वज्ञाते धर्मिणि तन्निष्ठधर्मिज्ञानं हेतुः। किञ्चायं धर्मिगतसाधारणधर्मस्यैव तेन सहदृश्यः सहचारावसायस्तत्रो कटको किन्तासंशयस्य धर्मिज्ञा
नमपि हेतुत्वेन स्याच्चायं यदपीति। प्रामाण्यस्यानुमेयत्वे लिंगपरामर्शापेक्षया विलम्बः स्यादित्यर्थः। तथा चार्थापत्त्या परतस्त्वसाधनं प्रतिरुद्धमिति भावः।
८ अन्यथैवेति। प्रवृत्तिमात्रे प्रामाण्यग्रहो न हेतुः। अर्थसंदेहादपि प्रवृत्तेरन्यथोपपन्नेरित्यर्थः। उपयोगवतीति। झटित्यभ्यासापन्नलिंगानुसंधानादप्यु ८
पपन्नेरित्यर्थः। परमतमपि च निवारमाह। नहीति। न च विलम्बइत्यपि लिंगानपेक्षता। तथासति पिपासोपशमशक्त्यनुभवस्याप्यलैंगिकत्वप्रसंगाद्
त्यर्थः। सर्वमेतदिति। झटितिप्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः। तद्वेति। यद्यगृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चायकं स्यात्तदेयं। तस्य व्यवसायो ऽगृही १२
तप्रामाण्य एव विषयं निश्चाययन्तु। किन्तु प्रामाण्यग्रहेऽप्यदि वतस्य प्रामाण्यसंशयात् ततन्मात्रात् दृष्टे निश्चयः तद्धि प्रामाण्यानुमितरप्यप्रा
माण्यसंशयान्नततोऽपि प्रामाण्यनिश्चयः। ततस्तस्याऽपि प्रामाण्यनिश्चयावश्यकत्वेऽनवस्था। एवं लिंगव्याप्त्यादिज्ञानानामपि प्रामाण्यानि

श्चये हेत्वाद्यसिद्धिस्तन्निश्चये चानवस्थानात् लिंगादिज्ञाने प्रामाण्यसंशये ऽनुमत्वविरोधात्। तथा च परिशेषात्स्वतःप्रामाण्यग्रह इत्यर्थः।
न्तद्ग्रह इत्यपीति। न प्रामाण्यनिश्चयादेवार्थनिश्चयः किं तु न यत्राप्रामाण्यशंकाकरत्वादिज्ञाने तत्र व्यवसायपदार्थे निश्चय इति तत एव निष्कं-
पप्रवृत्त्युपपत्तिरिति न प्रामाण्यानुमितिलिंगादिज्ञानानामपि प्रामाण्यानुसरणमिति नानवस्थेत्यर्थः। तथाप्यनभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसं-
शये नार्थनिश्चयस्य परिशेषात्तत्प्रामाण्यानुसरणेऽनवस्थेत्यत आह। नवेति। अगृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यं निश्चाययति अप्रामाण्य-
शंकाकलंकाभावात्। यत्र प्रामाण्यज्ञानेऽप्यप्रामाण्यशंकया प्रामाण्यसंशयः तत्र प्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चयः। प-
र्यावरप्रामाण्यशंकं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेव तन्निश्चयः। न चैवमनवस्था उत्तरप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानाभावात् धर्मिज्ञानाभावेन कोटिस्मा-
रणाभावात् क्वचिद्याथार्थ्यसंवादाद्वा प्रामाण्यसंशयानवकाशान्नावाप्तिरित्यर्थः। अथेति। नाद्यानां प्रामाण्यस्य ज्ञानानुमितिग्राह्यत्वे तस्या अपि प्रामाण्या-
नुसरणेऽनवस्था। प्राभाकराणामपि प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वं न स्वग्राह्यं स्वरूपप्रामाण्यान्यत्वादिति। परग्राह्यत्वेऽनवस्थानात्। परिशेषानुमानेन

श्र.२

कु॰वर्द्ध॰ मानान्तरेणाग्रा ह्यं तथा च तत्प्रामाण्यस्य ग्रहणाग्रहव्यवस्थयेनेत्यनवस्थया विषयान्तरसंचारो न स्यादित्यर्थः। कारणामुखीमनवस्थामाह· लिंग
मिति· प्रामाण्यसंशये न लिंगस्य संदिग्धत्वान्न निश्चय इत्यर्थः। न इदमतेज्ञाततान्नूपलिंगज्ञानस्य प्रामाण्यसंशयान्न तन्निश्चय इति तदाह का
परंपराप्रामाण्यानुसरणेऽप्यनवस्थेत्याह· तर्कमिति· सापीति· मायालिंगिनि रुटिति परिव्राजकबुद्धिवदप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यत इत्यर्थः। क
२ लमुखीमनवस्थामाह· तर्हीति· यदनुपलंभ इति· यस्य विशेषस्य शुक्तित्वादेरनुपलंभे शुक्तौ रजतभ्रमो यस्य शुक्तित्वादेरुपलंभे भ्रमो वा बाध्य व तिष्ठ ए
ते स लोकसिद्ध इत्यर्थः। यद्यपि यदुपलंभ इति वक्तुमुचितं तथापि वस्तुगत्या विशेषस्य ज्ञानं न भ्रमविरोधि अपि तु विशेषत्वेनेति दर्शयितुं यादृगित्यु
१ क्तं। एवमनभ्युपगमे लोकव्यवहारविरोध इत्याह। अन्यथेति· साभ्रमबाधव्यवस्था· बाधकस्य च पतितारिजातीयत्वबाध्यबाधकयोरविशेषाद्बाध
कत्वमेव न स्यादित्यर्थः। आश्रयो लोकमर्यादातिक्रमे किमपि न तत्वमित्यस्याप्यतत्वे बाध्यस्यातत्वमिति· बाधकस्य तत्वं बाध्यस्यातत्वमित्युपेय
मिति भावः। तथात्वेवेति। यदि नियामकनिःशेषविशेषोपलंभेपि विपरीतारोपः स्यात्तदा तद्दातस्यारोपत्वं न तावद्बाधकं विना निश्चेयं सर्व

भावे ति२

स्यानोपपत्तेः संगात्रवाधकान्तर्निश्चयेबाधकाभिमतस्यापिबाध्यतायामबाधकत्वप्रसंगात् अबाध्यत्वेतु कथमशेषविशेषोपलंभे समारोपसं
भव इति भावः। पूर्ववत्प्रामाण्यस्यानुमेयत्वं वक्तुं विनष्टध्यायायास्तस्याप्यपरिग्रहीतप्रामाण्यं न प्रवर्त्तकं तस्यप्रामाण्यानुमितेः प्रागेव नाशात् कि
न्तु तज्ज्ञानसमानविषयमप्रामाण्यशंकानास्कंदितं ज्ञानान्तरमेव। न चैवं प्रामाण्यानुमितिरफला तां विना तत्समानविषयज्ञाने अप्रामाण्यसंशयादि
तिसारी। अथ सुसवक्तृकशब्दप्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा परतस्त्वे वेदेतु नित्यतया वक्तुरभावात्तद्गुणाधीनं प्रामाण्यं तु निरपितस्याप्रामाण्यं विना
पि महाजनपरिग्रहादेव स्यादित्याशंक्याह। स्यादेतदिति। सर्गप्रलयसंभवाद्वेदस्य न नित्यत्वं महाजनपरिग्रहात्तत्त्वं वा सिद्धमित्याह। उत्पत्स्यति
यद्यपि वर्णानां नित्यत्वे पूर्वप्रत्ययानुकूलानित्यानुमानवीविशेषघटितत्वेन वेदस्यापि नित्यत्वमेवेति तत्र वक्तृगुणापेक्षा स्यादेव तथापि वर्णानां नित्यत्व
व्युत्पादितनसमूहविशेषवाक्यविशेषरूपस्य तस्य सुतरामनित्यत्वं सिध्यतीत्याशयेन वर्णमात्रस्यानित्यत्वं साधयति। तथाहीति। अनभि
व्यक्तवर्णत्वव्याप्यजातिविशेषो वर्णसमूहरूपवकोलाहलः। उत्पन्नमेव वर्णस्यानित्यत्वं योगपद्यानुपलब्धेः उत्पन्नप्रतियोगिकाभावत्वेनैव

कुण्वर्द्ध घटाभावस्यैवतद्भावस्यप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः।प्रत्यक्षस्याग्रथासिद्धिंनिराकरोति।नहीति।येन्द्रेणसन्नपिनोपलभ्यतइत्यर्थः।ततएवामूर्त्त

त्वादेवइंद्रियसंबंधविच्छेदःश्यावराणांसर्वशब्दस्यविभुत्वाद्वाकाशविशेषगुणत्वेवश्रोत्रसमवायनित्यत्वाद्युक्तइत्यर्थः।तकल्प्यमिति।श्रोत्रेंद्रियश

10 ब्दोपलंभककल्पनेत्यर्थः।नचप्रतियोगियोग्यतैवनाभावप्रत्यक्षत्वेतंत्रंकिंत्वधिकरणायोग्यतापिसाचशब्दध्वंसेनास्तीतिकथंसप्रत्यक्षःश्रो १०

त्रेंद्रियविशेषणतयाकस्यचिद्गृह्यः।अपितुसंइंद्रियसंबद्धविशेषणतयेत्यतआह।एवेति।वृत्ति।विवादेति।श्रूयमाणशब्दध्वंसइत्यर्थः।अतोनं

त्यशब्दध्वंसेनागमासिद्धिः।तस्यमाश्रंकारकालेनाशादितिभावः।ऐंद्रियकप्रतियोगिकाभावत्वादित्यर्थः।नचेदंमूर्त्तत्वाभावेनानेकांतिकं

मूर्त्तलस्यापिमूर्त्तत्वंप्रत्यक्षंयत्किंचिन्मूर्त्तयद्यपितद्भवान्।तदभावस्तुनप्रत्यक्षः।अयोग्यस्यापिमूर्त्तस्यसंभवेयावद्विशेषाभावाप्रत्यक्षतयामू

र्त्तसामान्याभावस्याप्रत्यक्षत्वात्।नचप्रत्यक्षाशेषमूर्त्ताभावग्राहिणाप्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षेतरमूर्त्ताभावनिश्चयसहकारिणासोपिगृह्यतए

वेतिवाच्यं।लिंगवत्वाद्वागमसहकारिणापक्षयान्हकप्रत्यक्षेणोवलैंगिकवत्वावागमादनुमानमात्रविलयापत्तेः।मेवंमूर्त्तत्वसामान्यस्यया

ऐन्द्रियकेति४

ग्यायोग्यघटितत्वेनायोग्यतया तदभावे हेतोरभावात्। येन रूपेण। प्रतियोगियोग्यता तेनैव तदभावस्य योग्यतावगमात्र अत्राभावपदे न ध्वंसत्र
क्ष इति न व्यभिचार इत्येके द्रव्यनिष्ठमूर्त्तत्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वेपि गुणादेः सप्रत्यक्षप्रवृत्तेश्च।। उपाध्युद्भावनमिति व्यतिरेकोऽतिशेते। तेनेंद्रि
यसंनिकृष्टत्वमैंद्रियकाधारत्वोपाधिरित्यर्थः। न चैंद्रियकाधारत्वं नोपाधिः। धर्माभावस्य प्रत्यक्षतापत्तेरिति वाच्यं उपाधेरधिकादेशत्वेपि दू
षकताबीजसाध्यव्यापकतानपायात्। अथ नायमुपाधिः व्यतिरेकोपसंहारसामर्थ्याभावात् तथा हि अभावत्वे सत्यतींद्रियाधारत्वादिति य
द्यपि नैंद्रियकाधारत्वव्यतिरेकउभयाधारत्वेप्यविरोधात् तथापि अभावत्वे सत्यैंद्रियकानाधारत्वादिति संभवति। किं तु योग्यताविरहः स चोपा
धिः। न च साधनव्यापकत्वं न सत्यतींद्रियाधारत्वमेव योग्यताविरहः। पृथिवीत्वात्यन्ताभावादेरयोग्यतापत्तेः। अथैंद्रियकाधारत्वाभावः सः। तथा
सति तदभावस्य योग्यतात्मकत्वे धर्माभावस्यायोग्यतापत्तेः। मैवं। ऐंद्रियकाभावमत्र नाद्याभावस्य योग्यते तूक्तो साधनव्यापकतायाश्चापरि
हारादिति भावः। व्यापकेति। प्रत्यक्षत्वव्यापकं ऐंद्रियकाधारत्वं इंद्रियसंनिकर्षानुपलब्धोत्पर्थः। यद्यपि शब्दध्वंसो न प्रत्यक्षः अतींद्रियाधारत्वात्

कु० वई दितिपृथिवीत्वादेर्व्यभिचारिः तथाप्यैंद्रियकानाधारात्माभावत्वादिति देवदत्तकर्तृत्वं तत्र प्रथममुपाधिं निरस्यति स्वरूपेति स्वरूपयोग्यतां प्र
त्यक्षापदिति स्वरूपसंपत्तिं प्रतिसहकारियोग्यतायाः सत्त्वेऽपीन्द्रियसंनिकर्षस्यानुपाधित्वात् कुतः तस्याइति तस्याः प्रत्यक्षतायाः सामिंद्रि
यसंनिकर्षरूपसहकारियोग्यतामित्यर्थः। तथा च पक्षवृत्तित्वेन साधनव्यापकत्वान्नोपाधिरिति भावः। यद्वा स्वरूपयोग्यतां स्वरूपं साध्यं प्र
तिसहकारियोग्यता नोपाधिः साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः द्वितीयमुपाधिं निरस्यति। नापीति। यद्यप्युपाधौ सत्यपि साध्याभावो न दोषः त ११
थापि समव्याप्तोपाधिमभिप्रेत्योक्तं। विषमव्याप्तोपाधिपक्षे त्वणुकेसाध्याद्यो व्याव्यापकत्वं हृदात्माभावत्व पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन तु
मेष्टा अयङ्कस्यात्माभावे साध्याव्यापकत्वं। किं च प्रत्यक्षयोग्यतात्वसाध्याप्रात्माभावाभावस्यात्रैंद्रियकाधारत्वमात्रं धर्माभावस्य प्रत्यक्षतापत्तेः।
नाप्यैंद्रियकाधारत्वे सत्यैंद्रियकप्रतियोगिकाभावत्वं गौरवात् नन्वतदिंद्रियग्राह्येप्यधिकरणे गंधरसाभावयोर्घ्राणादिना ग्रहात्। नन्वैंद्रिय
कत्वं प्रतियोगिकाभावत्वस्य योग्यतात्वे वायुस्पर्शध्वंसोऽपि प्रत्यक्षः स्यादिति वाच्यं। तस्याश्रयनाशजन्यस्य ग्राहकेंद्रियसंनिकर्षाभावा

सि२ दा३

दिति भावः। अत एवेति। इंद्रियसंनिकृष्टत्वमिंद्रियकाद्याराद्धं वेत्पुनर्यं तत्प्रयुक्तमपि नाभावस्य प्रत्यक्षत्वं। धर्मादिना वस्य प्रत्यक्षतापत्तेरि
त्यर्थः। स्मृतिपक्षद्वये प्रथमस्याद्धिमाह। नापीति। ननु स्वाप्यनानुमाने योग्यत्वे साध्ये प्रत्यनुमाने तदभावः साध्यः न त्रवेंद्रियासंनिकृष्ट
त्वं च नित्यत्वरिच्छासंनिकृष्टेपि योग्यताया अनपायात्। तस्मादुपेक्षा ज्ञानाकारा विषयत्वं साध्यं तदा फलाभावे योग्यताया अर्थेतित ज्ञासिद्धेरु
क्तत्वात्। ननु विशेषणतात्वमभावस्य तद्दास्यादिश्रोत्रे शब्दध्वंसे नास्ति। नैवं श्रोत्रस्यानिंद्रियत्वात् तेन न शब्दध्वंसस्य तद्विशेषणतात्वं स्वस
बंधेन विशेषणत्वाद्दृष्टत्वं च ध्वजनकत्वात्। नापि श्रोत्रे विशेषणतयादृष्टत्वं बुद्धिविषयस्य ज्ञानाभावादित्याह। विशेष्यस्येति। श्रोत्रस्यानिंद्रियत्वेपिश
ब्दलिंगकशब्दज्ञानसहकारिमनःप्रसूतानुमितिविषयत्वं स्यादित्यभिप्रेत्याह। तथेति। विशेषणतातासदंशस्य विशिष्टज्ञानं फलं। ननु तदंश
भावे विशेषणत्वमस्त्वित्यर्थः। आत्माश्रयमेवाह। विशेषणतात्वेनेति। तथापि संबंधं विना कथं विशेषणतात्वमित्युपसंहरन्नेव निराकरोति। तस्मा
दिति। संबंधांतरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमेव स्वरूपसंबंधोऽस्ति इत्यर्थः। तथापि कथं विशेषणतात्वमत आह। सैवेति। अ

तियोगीति। प्रतियोगिनः शब्दस्याधिकरणे श्रोत्रे सत्त्वशब्दाभावस्य संनिकृष्टत्वादित्यर्थः। तथापीति। तथा विशेषणतया संनिक
र्षेण तथैव विशेषणविशिष्टविशेष्यविषयैव बुद्धिः कर्त्तव्या विशेष्यस्य श्रोत्रस्यायोग्यतया सा त्र न संभवतीत्यर्थः। गृह्यमाणेति तद्वि
शेष्यकप्रत्यक्षे तद्योग्यता प्रयोजिका अत्र तु विशेष्यं श्रोत्रमयोग्यमतो विशेष्यमविषयीकृत्यापि विशेषणतया प्रत्यासत्त्या शब्दध्वंसप्रत्य
क्षं जन्यत इत्यर्थः। अन्यथेति। यदि नैवं तदा आश्रयेऽगृह्यमाणे रूपादि प्रत्यक्षदर्शनात् गृह्यमाणे वायावाश्रये तत्स्पर्शप्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः। त
थापीति संबंधान्तरं विना विशिष्टप्रत्यक्षजननयोग्यतेंद्रियप्रत्यासत्त्या संबद्धविशेषणस्यैव प्रत्यक्षज्ञानजननदर्शनान्नेंद्रियविशेष
णता प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। अस्येति। इंद्रियसंनिकृष्टोऽर्थो घटादिः तस्य प्रतिसंबंधी द्वितीयः स तथेति। न विशेषणतामात्रमेवं अपि तु गृह्य
माणविशेष्यसाक्षात्संबंधाभाववत्त्वे परंपरासंबंधः आश्रीयते। अत्र तु साक्षादेव संबंधोऽस्तीति न तदाश्रयणमित्यर्थः। द्वितीयसत्त्वेति
पक्षं निरस्यति। नापीति शब्दे न व्यभिचारवारणार्थं अभावत्वे सतीति। तथा वायावपि सत्त्वे नानुपलब्धत्वादित्यर्थः॥ ननु स्थापनानुमानेऽयो
योग्यतेति।

ग्यतायाः साध्यत्वात्प्रत्यनुमाने तदभावः साध्य इति स एव तत्रोपाधिः साधनव्यापकत्वादन्यथा नित्यानुमाने साध्याविशेषप्रसंगात् । न च योग्य
तावच्छेदकरूपाभावरूपोपाधिः । योग्यतासाधके स्थापनानुमाने नैन्द्रियकाभावत्वमेव योग्यत्वं हेतुः साध्याविशेषप्रसंगात् । अपि तु योग्यतावच्छेद
कत्वरूपाभावरूपोपाधिः । योग्यतासाधके स्थापनानुमाने नैन्द्रियकाभावत्वमेव योग्यत्वं हेतुः साध्याविशेषप्रसंगात् । न च योग्यतावच्छेदकरू
पाभावरूपोपाधिः । योग्यतासाधके स्थापनानुमाने नैन्द्रियकाभावत्वमेव योग्यत्वं हेतुः साध्याविशेषप्रसंगात् । अपि तु योग्यतावच्छेदकत्वरूप
रूपवत्त्वमिति तदभावो नोपाधिः । सर्वसाध्यव्यतिरेकत्वाश्रमेवं साध्यप्रयोजकत्वेन तादृशस्याप्युपाधित्वात् । न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः स्थाप
नायाप्रत्यासत्त्वं तत्र सर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । यथाशब्दो । नित्यागुणत्वादित्यत्र व्योमैकगुणत्वेन सत्प्र
तिपक्षत्वे । नागुणत्वमुपाधिः । जलपरमाणुरूपादौ साध्याव्यापकत्वात् । सर्वं योग्यता विशेषोऽस्तु रत्नयोग्यतामात्रव्यतिरेकत्वपाधिरित्य
न्यप्रयोजकत्वमेवाह न चेति । न दृश्याधारत्वमात्रं योग्यता । किन्तु दृश्यप्रतियोगित्वसतीति । न चैवं घटादिध्वंसस्याप्रत्यक्षत्वं तत्राह दृश्येति । त

कि

नोदयेति॰

कु॰ वर्द्ध द्विरष्टत्वेनोपाधिः। साध्यव्यापकत्वात्॥ नाप्युक्तयुक्त्या साध्यप्रयोजकत्वेनाप्रयोजकत्वं। ऐन्द्रियकत्वरूपसाध्यसामान्याव्यापकत्वेनानुपा
धित्वादिति भावः। विपक्षबाधकमाह अथेति यद्युक्ता संप्रत्यक्षाभ्याम् अभावाभावः प्रत्यक्ष इत्यर्थः। ननु भूतलमात्रमत्राधारस्तच्च दृश्यमेवेत्य
13 तत्राह संयोगादीति। न चात्र मानाभावः। घटनिषेधे हि भूतले घटाभावो न प्रागभावध्वंसात्मकः प्रतियोगिसमानकालत्वात्॥ नाप्यत्य
न्ताभावः कदाचिदप्युत्पन्नत्वाभावात्। तस्माद्घटसंयोगो निषिध्यते स च यः संयोग एतत्र घटस्य तत्र भावी तस्य प्रागभावोऽतीतस्य ध्वंसः स १२
र्वदेवाभवतश्चात्यन्ताभावः। ननु भूतले घटो नास्तीति घटप्रतियोगिकाभावोऽनुभूयते। संयोगस्य तु प्रतियोगित्वे संयोगो नास्तीत्यनु
भवापत्तिः। मैवं। घटो नास्तीति बुद्धेरपि संयोगाभावविषयत्वात्। तथा हि भूतले घटोऽस्तीति बुद्धिस्तत्संयोगेन। तथा तदभावेन घटाभावबुद्धिः।
यत्संबंधपुरस्कारेणात्र सत्ताबुद्धिस्तदभावपुरस्कारेणात्र तत्र नास्तिताप्रतीतिः। किं तु घटात्यन्ताभाव एव तद्विषयः। उत्पादविनाशा
धारस्तु तत्संबंधास्तथा च प्रयुक्ता। सदातनसंयोगध्वंसरूपा नैवं घटात्यन्ताभावसंबंधस्य संयोगध्वंसरूपतया नित्यत्वात् घटधीस्तत्र कदापि

नस्यादितिवाच्यं। न हि यत्र यत्संयोगोऽस्ति तत्र तत्संयोगध्वंसः। सामान्यध्वंसस्य प्रागभावादिशेषध्वंसस्याप्यत्वादेकविशेषवति सामान्यध्वंसस्य
भाववत्तदुपपत्तेरित्याहुः। यथा प्रतियोगिभेदेनाभावभेदस्तथा तदवच्छेदकभेदेनापीति संयुक्तघटस्याभावस्तत्र सवाच्यविशिष्टाभाववदुत्प
दविनाशशीलोऽन्य एवोत्पद्यते। यथाऽनादिसंसर्गाभाववैधर्म्यप्रध्वंसाभाववदुद्धरन्नथ्यथासिद्धत्वादुत्पादशीलो ध्वंसः स्वीकृतस्तथा तत एवोत्पादवि
विनाशशीलस्तुरीयः संसर्गाभावो घटस्यैतत्परं। ननु घटसंयोगाभावो योग्यानुपलब्ध्या ग्राह्यः स च प्रतियोगितद्व्याप्यतरयोर्वत्त्वानुपलंभ न
कस्य चैत्तानुपलब्धिः अत्र च संयोगस्योपलंभको घट एव नास्तीति न संयोगाभावः प्रत्यक्षः। एवं योग्यानुपलंभः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी स एवाभा
वग्राहकः। अत एव पृथिव्यां शब्दाभावो जलपरमाणुषु न प्रत्यक्षः। प्रत्यक्षश्च वायोरूपाभावो रूपस्य महति वायौ सत्त्वेऽनुपलंभविरोधात्। एवं च
शब्दाभावप्रत्यक्षेऽपि प्रकृतेऽस्तीति शब्दाभावः प्रत्यक्ष इति भावः। कथमिति। अन्यथेत्यत्र कोऽन्यः प्रकार इत्यर्थः। ननु संयोगाभावप्रतीतौ संनि
कर्षमात्रार्थं भूतलस्योपयोगो घटतदभाववद्बोद्धव्य यद्वैवनियमेन भूतलोपलंभो न स्यात्। अतः संनिकर्षवदस्योपलब्धिरभावप्रत्यक्षाङ्ग
स्यो।

कु॰ वर्द्ध गमित्युपलब्धेः सत्त्वामेव संनिकर्ष इत्यत्राह न चेति अत्रोपलब्धेनेत्यत्रेन्द्रियसंनिकर्षे भूतलोपलंभस्य अस्मिन्सतीन्द्रियसंनिकर्ष इतीत
रतराश्रयत्वं उपलभ्यमानेनेत्यत्र यद्युपलब्धिसंबंधिनेत्यर्थस्तदा पूर्ववदितरेतराश्रयत्वं यदि तु संनिहितोपलंभकारणेनेत्यभिमतं तदैकस
15 मग्री प्रसूतत्वे नान्यनिवारणेनाभाव प्रतीत्योर्गत्वमवर्जनीयं संनिधेस्तथासिद्धत्वादित्याह तस्मादिति न च शब्दध्वंसग्रहेऽपि शब्दनिरूपणा १५
र्थमाधानग्रहस्योपयोगाद्इत्याह प्रकृते चेति तस्य शब्दस्य संयोगवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः तस्माद्वस्येति शब्दध्वंसस्य प्रतियोगिदेशाकाशे विश
ष्याणत्वादित्यर्थः न वेदेवाग्रिमिति यद्यपि योग्यप्रतियोगिमात्रं नानाभावयोग्यतावच्छेदकमित्यर्थः शब्दस्येवेति शब्दं प्रति कृत्ययदि ध्वंसवत्वं
सः ध्वनः तदा शब्दसत्त्वकालेऽनुपलभ्यमानत्वहेतुरन्यथासिद्धः तदसत्त्वकालेऽनुपलम्भान्नावपि साध्यस्य ध्वंसवत्त्वस्य तत्राप्यवाधित वि
यत्वेवाद् नाप्यन्यधर्मत्वादित्यर्थः ननु ध्वंसप्रतियोगित्वसाध्ये नवाह इत्यत आह अनित्यत्वेति यदा कदाचिद्ध्वंससिद्धावर्थान्तरत्वादित्यर्थः॥
कालपक्षेऽपीति तद्देशत्ववाशब्दसत्त्वकालेपि तद्वच्छेदया कालस्यानुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः शब्दोपलब्धीति सर्वोपलब्धेन शब्दो विशेष

यागीयः । तेन ध्वंसः सिध्यति । पश्चादुत्क्रमपि सर्वं स्फुटयति । वधिरस्येति । शब्दोपलंभकादृष्टविशिष्टकर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभः श्रोत्रं व
धिरस्य नास्तीत्यर्थः । ननु वादृष्टविशेषः शब्दोपलब्धौ सहकारी न तत्र घटादि तं श्रोत्रमित्यत्र दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं विद्यते ।। ति । तथैव स्यापि
ति । श्रोत्रस्यादृष्टघटितत्वसंशयेपि न साध्यसिद्धिरिति भावः । ननु वधिरश्रोत्रे शब्दोत्पत्तौ नानुपमुत्पत्तौ पन्नायां मावाच्छब्दानास्तीत्याह । आ
नुपलंभयोग्यस्येति । आद्यादिशब्दानामनुपलंभयोग्यानामनुपलंभयोग्यत्वमनैकान्तिकमित्याह । आद्यादीति । उपलंभयोग्यशब्दान्तरारंभकत्वेनप
रंपरयोपलंभयोग्यत्वं तेषां । प्रकृतस्य शब्दान्तराजनकतया न तथात्वमित्याह । तथात्वमिति । प्रकृतस्याप्युत्पादकत्वेनाप्यत्वात्सिद्ध्यानुपलंभयोग्य
त्वासिद्धिरित्याह । अनुपलब्धेति । प्रत्युत वधिरश्रोत्रस्य शब्दसद्भाव एव मानैसीत्याह । विवादेति । यदा तद्देशवासिनिः श्रोत्रवद्भिरुपलभ्य
ते शब्दस्तदेत्यर्थः । धर्मिज्ञानं पक्षीकृत्य शब्दध्वंसानुमानमाह । तीति । शब्दा इति एकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वमात्रं घटादौ व्यभिचारीति नियमे मै
न तथात्वं वाच्यं तथा वासिद्धिरित्याह । एकज्ञानेति । शब्देनासमानेनुपनीतो वी ।।।। दिरपि नासत्वेति तत्सिद्धिरित्याह । अर्णिनि मानेति ।। तिः

म३ ३१

कु० वद्दी
15

वृत्तादिति। शब्दध्वंसवन्न इति साध्यं शब्दसमवायित्वरहिताइ तिवाभोनाद्योवाद्यादित्याह। तथापीति अतद्देशत्वाद्वी।।।। यदेशत्वादित्य
र्थः। ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् अत्रापि नियमे नैकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वमसिद्धमिति भावः। अंत्ये नियतकालप्रतीत्यनुपपत्तिरि
त्याह। आत्मं नैति सिद्धसाधनं वद्रश्व्यर्थं प्रवमन्यान्यान्नावेपि साध्य इति वाच्यं। उपाधेः विधिनिषेधयोरुपाधिमतिमन्नवत इति वी।।।दि द
शवमेव शब्दध्वंसस्येति शंकते। स्यादेतदिति। उपाधिरवच्छेदकः। यद्यपि शरीरं गंधविधौ विभुत्वनिषेधे वात्मनि तौ न न वत इति नायं नि १५
यमः। तथापि घटवच्छेदेन यद्दत्तं ते तत्रावच्छेदके विधिनिषेधयोरेव वृत्तिविधिनिषेधविषयेति नियम इति भावः। उपनीतशरीरावच्छे
छेदेनात्मनि योग्यसुखादिग्रहेपि नाकाशशब्दाभाव ग्रहः। उपाधिमतोपि तस्यायोग्यत्वादिति परिहरति। तत्रेति। नैरिति। वीणादय
प्रत्यक्षा अपि न शब्दसमवायिन इति न तेः शब्दध्वंसो निरूप्य इत्यर्थः। निरूपणेति। तथा च विवादाभावो दृश्यविरत्वदृश्यप्रतियोगि
त्वयोः संभवादित्यर्थः। ध्रुवा।।। अनरमाद्दनवैव मिति मुख्यप्रतियोग्यपार्व्याप्यरवियएवाभावनिरूपकत्वादित्यर्थः। यादि वमुख्यामुख्यसा

धाराणामाधारमात्रंतन्निरूपकमन्नाह। नवेति अप्रत्यक्षेवीणादौशब्दाभावप्रतीत्यनुदयापत्तेरित्यर्थः। ध्वंसदितिवीणादौशब्दविशेषानुमि
तशब्दध्वंसव्यवहारआनुमानिकःस्यादित्याह। आनुमानेनि केरितिअश्रोत्रत्वेनसशब्दापिवीणानश्रोत्रेणोपलभ्यत इति व्यभिचारइत्याश
ङ्कतारितिसंदिग्धेतियत्रशब्दविशेषाणामनुमितावीणानप्रत्यक्षातत्रवीणायाःसत्वासत्वसंदेहादित्यर्थः। यद्यपिपक्षस्यलिंगविशिष्टज्ञान
देवानुमितिसंभवेसंदेहानानुमितिविरोधीतथापिप्रथमंवीणाध्वंसंसंदेहाच्छब्दध्वंससन्नत्रवर्त्ततइतिधीर्नस्यात्। यद्वाध्वंवीणाद्यनुमानपक्ष १८
निश्चयादनुमानाभावेपिशब्दस्यानुपलंभादभावनिश्चयादित्येवपरोयंग्रंथः। शब्दवत्तयानुपलभ्यमानेत्वसत्युपलभ्यमानत्वादितिहेतू
करणान्नदृष्टान्तइत्याह। अनुपलभ्यमानेतिप्रसिद्धेःनुपलभ्यमानत्वस्यातिशेषः। तत्रहेतुमाह संदिह्यतेति। साध्यलिंगस्येति। शब्दरूपलिंगस्यासत्वेत्यर्थः।
आश्रयापदेशस्यवाभावादितिभावः। ननुशब्दएतत्कालध्वंसप्रतियोगी एतत्पूर्वकालत्वेसति शब्दत्वाद्यावत्तदुपलंभकसत्वेप्यनुपलभ्यमा
नत्वादित्यनुमेयं एवंसतिघटाभावस्याप्यनुमेयताया मन्नावस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः। यदियोग्यानुपलब्धिः सन्नस्त्वात्पक्षे वहेतुत्वाद्वानुमा

न॰

दि ३

कु॰वृ॰ न्तर्दिप्रकृतेपितुल्यमिति भावः। अपिवेति। यदिप्रतियोग्याश्रयेणोवा भावोनिरूप्य तदितिशेषः। तुल्यन्यायेनेति ध्वंसत्रूपकालाकाशप
ह्ने आश्रयासिध्यनेकान्तिकत्वात्। पटतदवयवादिपक्षेबाधाद्दित्यादिनेत्यर्थः। तंतुष्विति पटारंभकतंतुष्वित्यर्थः। प्रागुक्तदोषात्। प्रिया
16 पटध्वंसविशिष्टतंतुध्वंसवत्वं मंतुष्वसाध्यमाशंक्य प्रकारांतरेणावाधसिद्धसाधने आह यद्वेति तद्वृत्तीनां पटध्वंसवत्त्वं। नन्वेतं शंक
पटध्वंससमानकालस्यजन्यतंतुध्वंसवत्त्वः तद्वृत्तित्वघटानुपलम्भमानत्वादित्यनुमानं स्यात्। अत्रयदाकदाचिदसमानकालत्वविवक्षायामिद्ध १६
नीतपदद्वृत्तिप्रतीत्यनुपपत्तिः। अथेदानीं तथात्वे तदा हेतोरसिद्धिरित्यपेके यत्र परंपरापि नोपलभ्यते तत्र कथमनुमानमित्यत आह। मनुष
त्वविशिष्टनिषेधे विशेष्यसिद्धौ मानत्वेनैव तस्य विशेषणाभावमात्रपर्यवसायित्वात् प्रकृते वा तथात्वात्। गुणक्रियापदमवारतंतुनिषेधे गुणाक
र्मपदानामपिनिषेधः स्यादितिशंकते। अतएवेति। अत्रापिवाचकपदं संनिधेत्पर्ययं परिहरति। तथापीति। तस्येति पटध्वंसस्यारंभकनाधार
त्वादित्यर्थः। आश्रयेति गुणक्रियापदाशयं तंतुघटदिकानामंतरानामपि गुणादिदेशत्वमित्यर्थः। तं विनाशयेति। तं प्रतियोगिनं तंतवध्याप्य

चेति वै द्रूप्यंशब्दस्य तु नाश्रयग्रहणं विनग्रहणसामग्रीयेनतद्ग्रहेनष्ट इतेति भावः। यत्रेति एतेन निरवच्छिकरणानाभावधीरिति सर्वं
किन्तु प्रतियोगिसमवायि देश निरूप्यता नियमो नास्तीत्युक्तं नन्वेवं प्राङ्गस्थितायामप्यनुपलंभेनानुमानं न स्यादित्यत आह द्रव्यांस्थिति। प्र
त्यक्षसामग्र्याःसती त्वंयोग्यानुपलंभसहकृतत्वं यत्र तु प्राङ्गस्थितादाववाधारेंद्रियसंनिकर्षाभावा तद्भावस्य सासती ज्ञानाये दनुमानमे
न स्मरणार्हस्य स्मरणादिना। आदि ग्रहणान्नाप्तोपदेशमात्रादी त्यर्थः। स्थितिर्थ वस्थितिः आमाशीकत्वात्। शास्त्रस्य विशेषविषयत्वान्न हि
रोधोपि नास्तीत्याह। एतेनेति। सङ्ख्यां प्रतियोग्यधिकरणाभ्यां विशेषविषयत्वमेवाह। नन्वेति उभाभ्यां संयोगिन्यां संयोगो निरूप्यतइ
ति तदभावोपि तथेत्यर्थः। अनुमानेति यत्र व्यापकाभावे नव्याप्याभावो नुमीयते तत्राश्रययहणमपयुक्तमित्यर्थः। अन्यथेति। तत्राश्र
याग्रह इत्यर्थः। तथापीति। उभय निरूप्य प्रतियोगि विषयेपि नाउ नव नियमः। स्मरणो नाप्याश्रय निरूपणानां इवा ह्वेत्यर्थः॥ य
त्तु क्वचिद् घटं नूतलमित्य त्राग्रहणान्नियमः सोप्यन्यथा सिद्ध इत्याह। क्वचिदिति। आश्रयग्रहणानियमश्च न सूत्रकारस्यापि सं

नापीति १

कु॰ वर्द्ध॰ मत इत्याह। यदि वेति दृष्टान्तस्य वह्निनाशस्याज्ञानादित्यर्थः। असिद्धिमेव व्युत्पादयति। नहीति हेतोरेवेति अनुपलभ्यमानत्वादित्यस्य
हेतोरभावात्। अथाश्रयासिद्धेरपक्षधर्मतया येन रूपेणाहेतुत्वं तेनानिरूपणादित्यर्थः। वह्निनिमित्तं इन्धननाशस्य प्रत्यक्षत्वान्नमीतान्यत्र प्रतियो
17 गिगमनाभावः स्यात् प्रध्वंसस्येति सर्वमित्यर्थः॥ तस्येति निमित्तनाशेऽपि नैमित्तिकानाशादित्यर्थः। तत्रसेति। निमित्तनाशे यन्निश्यतीति व्याप्ते
रित्यर्थः। गमनं प्रतियोगिनः। निमित्तादिनेति अत एव यत्र कपालादिपरंपरानाशेऽपीहन्तु तत्र घटो नास्तीति धीः समर्थिता। अत एवेति। य १७
त एव निमित्तादिना देशेन ध्वंसानिरूपणमित्यर्थः। अथ व्याख्यालोकावयवानामनिरूपणादवयविनाशात्मकं तमोऽन प्रत्यक्षं स्यादिति न
वा। एतेनेति। प्रतियोगियोग्यतामात्रनिरूप्यत्वेन व्याख्यानतः प्रत्यक्षतया। एतच्च संसर्गाभावविषयं अन्योन्याभावस्यायोग्यप्रतियोगि
कस्यापि प्रत्यक्षत्वात्। कथमन्यथा स्तंभः पिशाचो नेति धीः प्रत्यक्षा। प्रतियोगिसत्त्वविरोधिन एवानुपलंभस्याभावप्रवृत्तायां तत्र चात्र
यदि हि स्तंभः पिशाचः स्यात् स्तंभात्मकतयोपलभ्येतेति। नि पिशाचानुपलंभः स्यात्। ननु शशाभावो न योग्यानुपलंभग्राह्यः तत्राप्येतर

तदुपलंभकस्याभावायोग्यत्वाभावात् तथा च सतएव शब्दस्य व्यंजकवायुविरहादनुपलब्धिमात्रं न तु तस्य ध्वंसग्रहः विनष्टैरपि व्यंज
कवायुध्वंसो प्रामाणिके वचनतएव यस्य यत्र सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तस्याभावस्य तत्र ग्रहइतियोग्यानुपलब्ध्यर्थपक्षेपि न शब्दाभावो ग्रा
ह्यः व्यंजकाभावे न सतोपि शब्दस्योपलब्धेरभावात् मेवम्। वर्णानां प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वात् एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समान
यग्राह्यत्वात्। घटैकत्वपरिमाणवदिति प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वानुपपत्त्या वायोर्व्यंजकत्वनिरासात् एवमिति। प्रत्यक्षेणानित्यत्व
साधितमित्यर्थः। उत्पत्तिमत्त्वात् स्वसमानकालीनप्रतियोगिध्वंसानाधारक्षणाधारत्वादित्यर्थः। नावश्यं नविशेषणानां ध्वंसेन व्यभिचारः।
नवदमिति। यद्यपि सएवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाननित्यत्वं न गोचरयति। किंच भेदमात्रं तथापि नाशकत्वाभिमतशब्दानन्तरमपि स
त्त्वं गोचरयन्नित्यतामावपर्यवस्यति आश्रयनाशस्याभावादिति भावः। स्वतइति। स्वयं अप्रामाण्यशंकाविरहादिति भावः। विरुद्धे
नेति। परिमाणभेदाध्यासेनेत्यर्थः। अयं च बहुधर्मत्वस्थितिः। शब्दं विहायेतिशेषः। तद्विरुद्धधर्मवत्त्वं तीव्रादिविरुद्धधर्मवत्त्वं तद्भिन्नाः

कु॰ वर्द्ध तीत्वाच्चादितिरूद्धधर्मिताः। चार्वाकमतमालंब्याह॥ तथापीति मीमांसकस्यतन्मतावलंबनेनुमानप्रामाण्यस्वीकारव्याघातइत्या
ह॥ एवमिति॥ नचशंकापिसंभवतीत्याह॥ नचैतदिति॥ ननुध्वनिधर्मस्तारत्वादयोगृह्यमाणाएवशब्दआरोप्यन्ते॥ नस्मर्यमाणाइत्यत्राह
नचेति॥ ध्वनयोवायवीयाएवेतितेषांचक्षुरादिनिग्रहे तद्धर्मास्तारत्वादयोनगृह्यन्तइतिनगृह्यमाणारोपइत्यर्थः॥ अग्रहेनुमाह॥ स्पर्शादि
ति॥ अवायवीयत्वेनतिश्रोत्रं नवायुमात्रधर्मग्राहकं अवायवीयवदितिरिंद्रियत्वाच्चक्षुर्वदित्यर्थः॥ अतोसमवायद्रव्यत्वग्राहकेणावक्तुमाम १८
नस्मावाय्यनिवारः॥ ननुवाप्रयोजकमिदं नहियदिंद्रियंयद्द्रव्यजातीयंतत्ताज्जातीयस्यैवधर्मंगृह्णातितेजसेनचक्षुषानीलाद्यग्रहप्रसंगात्॥ श्रो
त्रवावायत्वाच्चक्षुर्वायुमात्रवदितिरिंद्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः॥ तेननसन्नायांव्यभिचारः॥ अवायुग्राह्येति॥ अवायुमात्रग्राह्यनचयद्वदितिरिंद्रियंयद्विशेषगु
णग्राहकं तत्तज्जातीयगुणावदेवेतिनियमेनश्रोत्रस्यवायुगुणतारत्वादिग्राहकत्वेतद्गुणवत्त्वप्रसंगात्॥ वायवीयत्वप्रसंगात् श्रावणत्वाच्चक्षुर्वायु
मात्रवदितिरिंद्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः॥ तेननसन्नायांव्यभिचारः॥ अवायुग्राह्येति॥ अवायुमात्रग्राह्यधर्मेत्यर्थः॥ अत्रविपक्षबाधकमाह॥ यदिचे

ति॰ श्रोत्रस्य नन्नत्वमाननमाह॰ ग्राह्येति ग्राह्यजातीयविशेषणगुणा वेतत्यर्थः। ध्वनीनामिति॰ ध्वनयो नानासमवायिकारणत्वाद्गुणाः एवेत
डुर्मासारवादयः स्युः सामान्यरूपाः स्युः। तथा च ध्वनीनां तारत्वादिसमवायिव्यक्तीनामज्ञाने गगनादिगतत्वेन न नाशेरन्नित्यर्थः। नन्वेति॰ जाति
ज्ञाने व्यक्तिविषयत्वनियमादित्यर्थः। प्रत्यक्षेयं नियमो। न तो न जातिपदजन्यजातिज्ञाने व्यभिचारः। जातिपदेनापि वा जातिज्ञानं व्यक्तिविषयक
मवजन्यते। नित्यानेकव्यक्तिवृत्तित्वस्य जातित्वात्। एवन्नर्हीति। ननु परमाणुवृत्ति सत्तादिकं ग्रह्यते इत्यव्याप्तिः। न च परमाणुगतत्वेन तद्बुद्धि
राप। ग्रा॰ विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावात्॰ परमाणोश्चायोग्यत्वेनाज्ञानात्॰ न परमाणुघटितेन्द्रियसंनिकर्षात् पार्थिवान्नरवश
ह्यमाणो सत्तादिर्ग्रह्यतेत्यर्थात्॰ नव योग्यव्यक्तिसंनिकर्षात् तद्वृत्तिजातेर्योग्यव्यक्तिघटितसंनिकर्षणायम्त्वे योग्यव्यक्तिज्ञानस्यापेक्षकत्वा
त्॰ तथा चेति॰ न च स्मर्यमाणातारत्वादि घाणप॰ प्रथमतः तारत्वाद्यध्यक्षापातात् तद्बाधकाभावाद्वा। अत एव यथा जो हित स्फटिक इत्यत्र जपात्व
नाप्रतीतस्यत्वो हित्यनेव प्रतीयमानस्य जपाकुसुमस्य त्वो हित्यमारोप्यते। तथा ध्वनित्वेनाप्रतीताव पितारत्वेनैव ध्वनीनां स्फुरणांस्यादिति।

कु॰वृ॰ तिनिरस्तं गकारगतत्वबाधकाभावात् ननु तारत्वादयो न गकाराद्भिन्ना तथा गत्वादिना संकरप्रसंगात् न च नानैव तारत्वं ताराकारानुगतप्र
तीत्यनाबापत्तेः। न च गतारत्वाद्येव जातिस्तारत्वनिश्चये गत्वसंशयात् तारत्वमंदत्वे च न जाती सप्रतियोगिकत्वात् नापि तयोर्विरोधः य एव गा
१९ कारस्तारआसीत्स एवेदानीं मंद इति कालभेदेन वक्तृभेदेन तयोरेकत्र प्रतीतेः। तारत्वं मंदत्वं च यद्यप्युपाधिरस्तीति चेत् न अभेदेन धर्मिणि तान्नासमा
नविशिष्टभेदबुद्धेर्धर्मभेदविषयत्वात् पाकरक्ते घटे रक्तोयं न श्याम इति धीवत् न च तारमंदगकारयोरभिन्नत्वान्न भावकत्वाद्धयोर्भेदः न ह्य १०
ज्ञकवा यश्चारवतथात्वेन मंदस्याग्रहात्।। इति बाधकाद्देवस्मार्य मणरारोपः स्यात् अस्तु वा गृह्यमाणे एवारोपः श्रोत्रे तोवतन्द्दहात् न च तुरादिना
यत्र न वायुधर्मयः तत्रायोग्यत्वमुपाधिः अन्यथा श्रोत्रेणाश्च गुणो मगृह्येत। इंद्रियस्य स्वगुणाग्राहकत्वात् सन्तु वा तारमंदरूपा भिन्ना एव
गकारास्तु त्वत्प्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावात्।। ।।उच्यते।। ।।शुकसारिकामनुष्यप्रभवेषु स्त्रीपुंसतद्विशेषप्रभवेषु वेणु वीणादिमाधुर्यविस्फुटत्वे ज्ञा
त्यमनुभूयते। न वेदं सोपाधिकं बाधकाभावात् न चाविकमोपपत्तिकं वा। नापि इंद्रियासंनिकर्षेणास्त्री पुंसविशेषा न नुभवे पिशब्दभेदप्रत्ययात् न य

तः श्रीपुंस प्रनवत्वमनुमिनुते। अयथार्थाव्यास्त्रयात् श्रीप्रनवत्वेज्ञाते भेदधीस्तत्त्वतदनुमानात्। नान्यस्तु पाधेरन्वयव्यतिरेकानुविधानान्ना
वाऽनवव्यंजक वायुवैजात्यं वगकाराभतत्वेनभासते। वायोश्चज्ञानं न नैवरूपाणीति वाच्यं। गकारगतत्वेवायकानां वाऽनवात्भेदप्रत्यभिज्ञानंवा
धकंयएवसुकशब्दस्सएवश्रोत्राशब्दइत्यननुभवात्। तथात्वेवाभेदज्ञानानावे नवङ्कविशेष्या ननुमानापत्तेः॥ अस्मिंश्चकोपि गकारविशेषोऽयंता
दिविशेषप्रनवत्वमनुमीयते। अयपदेश्यत्वेष्याऽनुमर्म विकल्पात्। तस्माद्गकारादौ भेदज्ञानसमानेऽनुगतबुद्धिर्गत्वादिजातिः। तारत्वमपि गत्व विषय३४
दिव्याप्यं नित्र अनुगतयवहारश्चसजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकादुपाधेस्सदृशानेवतद्व्यवहारासिद्धेः। परेरपि सुकादिगका
रादिव्यंजकवायूनां वैजात्यं वाच्यं तत्रयदि सु। कवर्णाभिव्यंजकत्वायुत्वं ककारव्यंजकवायुत्वव्याप्तं तदा सुकगकारव्यंजकवायोनस्यात्। अ
थ व्यापकस्तदा सर्व एव ककारव्यंजका वायवः सुकवर्णाभिव्यंजकाः स्युरिति वायुवृत्ति त्वेपि वैजात्यं नानैवन्तथापि यावद्बहुकल्पेदं नित्याएव
वर्णाः सन्तु तत्प्रत्यभिज्ञानेवायकाना वाऽनवात्भेवं। अस्मिदिस एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानं अस्मिंश्च तत्रोत्पादविनाशधीः नवानयोरस्यार्थं वि

प्र० भ्रम

ह्यायान्याद्बाधकमस्ति। नवा नयोरेकं भ्रमः प्रकाशमन्तरं विशेषादर्शनेनापरोत्पत्त्यभावापत्तेः। ततस्तयोरवश्यं विषयभेदो वाच्यः। एकविषयत्वे
विरोधे नैकानन्तरमपरानुत्पत्त्यापत्तेः। एवं च भेदज्ञा समानभूत्वं लिङ्गानस्य तज्जातीयत्वं विषयः। न चैवं तज्जातीयोयमिति तदाकारापत्तिः। तज्जा
20 तीयविषयाया अपि बुद्धेः सोयमित्याकारदर्शनात् यथा तानेव शाली नुपर्युक्ष्मद्ध्यानेन पत्ति निरीति ति। यत्र च प्रथमं न भेदधी सत्र च प्रत्यभि
ज्ञानं व्यक्त्यभेदविषयं। तस्माद्यत्र भेदधीर्न दृष्टतरबाधकावाध्यात्त्र प्रत्यभिज्ञानमेव न भवति। भवद्यात ज्जातीयत्वमात्रमवलंवते। इत्यस्मत्पि
तृचरणाः। सत्प्रतिपक्षत्वं वस्तुतस्तु त्पवले न तत्त्वया प्रतिसंहितेन वा। नाद्य इत्याह। मिथ इति। तथात्वे वा वस्तुनो विरुद्धद्वैरूप्यापत्तिरिति भा २०
वः। अंगं पक्षसत्त्वादिस्त्रयस्य शाश्वा। नित्यत्वसाधनस्य द्वितीयं शंकते तथापीति। न केवलं प्रतिपक्षतादशायां साधनदशायामपीत्यपेरर्थः।
नन्वयं समवायिकारणाद्यस्य तदध्यं। अद्रव्यत्वाद्रूपत्वान्मानप्रागभावेनव्यभिचारः स्यादितिद्वंद्वं विशेषणां। असिद्धिरिति विशेषणाविशे
ष्ययोरित्यर्थः। असिद्धस्य न प्रतिपक्षसाधनत्वे इति भावः। विशेष्यसिद्धो मानमाह। अद्रव्यमिति। संयोगासमवायान्यतरत्वं संबंधमात्राद्द्वाय

यद्यपि शब्दादीनां श्रोत्रेणाशब्दस्याग्रः संयोगो ग्रेषां समवाय इति ग्राह्य संबंधेन गृह्यमाणत्वं न कस्याप्यसिद्धं तथापि शब्दस्य गुणत्वानभ्युपगमे
तत्स्वरूपमेवानुमशक्यमित्युपजीव्यविरोध इत्याशयवानाह। नहीति सत्तादीति। सत्तावत्त्वजातिमत्त्वादिनेत्यर्थः। इतरनिषेधवत्त्व इत्यत्रापि निषेधसत्त्वा
न्निषेधे गुणत्वासिद्धौ द्रव्यत्वसाधकं बाधितमित्याह। बाधकेतिप रिशेषसिद्धिमभ्युपेत्याह। तस्मादिति। द्रव्यादिकोटिकसंशयप्रयुक्तानाव
कदेशेकर्मादिकोटौ संशयोऽस्त्वेदेपि द्रव्यगुणकोटिमादाय संशयस्य तादवस्थ्यात् इत्थं च बाधितैकतत्साधनमित्यर्थः। बहिरिंद्रियेति। बहिरग्राह्य
बहिरिंद्रियग्राह्यजातिमत्त्वान्न रसादिवदित्यर्थः। अथ परिशेषेनोपजीव्यमप्याह। नचेति। अनेन द्रव्यत्वसाधनस्य प्रतिरुद्धत्वाद्द्रव्यत्वासिद्धेन
तेनानित्यत्वसाधने सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः। न गुणत्वेपि बाधकान्तरसिद्धिरित्यतो न लिंगग्राहकमानबाध इत्याह। नवेति। गुणत्वासिद्धा
वपि द्रव्यत्वासिद्धेर्नेसाक्षात्संबंधेन गृह्यमाणत्वे प्रमाणमुक्तं स्यादित्याह। ततइति। न नु गुणत्वनिषेधे परिशेषाद्द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह। न
वेति। प्रथमानुमाने सात्वयोगणगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वमुपाधिः। अंत्यानुमाने त्वयोग्यगुणत्ववत्त्वमुपाधिरित्यप्रयोजकत्वमन्वयेनेत्यर्थः। अत

कु॰ वर्द्ध एवाप्रयोजकत्वं न खल्वप्रत्वमात्राश्रयथेति ननु वदिरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वमप्रयोजकमित्याशंक्य तत्र विपक्षबाधकमाह अवश्यमिति।
५ अत्रापि विपक्षबाधमाह। अन्यथेति। ननु शब्दस्य प्रयोगपतेवद्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे तत्र अत एव विशेषगुणाश्रयाणां कालादीनां न प्रत्यक्षत्वमित्यत
आह। तस्मादिति नवनादेव तस्य विशेषगुणाः स्यात्। द्रव्यात्मकस्य नादस्याग्रहे पि वर्णसाक्षात्कारात्। नापि तारत्वादिकत्वेनामुत्कर्षा
२१ दिरूपतयाजातित्वात्। अत एव तस्य जातिरूपत्वे व्यवच्छिन्निरूप्यत्वमिति भावः। अत एवेति न हि शब्दा गुणास्य चक्षुर्ग्राह्यत्वादित्यर्थः। आक २१
शेति। अनेकगुणेन संयोगादिनाव्यभिचारवारणार्थमेकपदं। अन्वयव्यथा आकाशैकगुणत्वमाकाशमात्रवृत्तिगुणत्वं तत्र गुणत्वं व्यर्थं
तथापि ध्वंसानवच्छिन्नसत्तायोगित्वं साध्यं तत्र विशेषपदार्थे नैकान्तिकवारणार्थं गुणपदं तावदित्याहुः। अकार्यत्वस्येति पूर्वसाधनव्यतिरे
कोपि साध्यप्रयोजकतया यथोपाधिस्तथोक्तमप्रयोजकत्वात्। अपि चोपाधिर्नित्यद्रव्यत्वात्साधनपौर्वापर्यस्याविनियतत्वात् यदा तदेव साधनं स्था
पनीयं प्रयुज्यते तदा सोपाधिः यद्वा तु द्रव्यत्वात्तया तदेवाव्यतलदा पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वात् कार्यत्वमनुपाधिरिति तदेव नित्यत्वेन व्याप्त

८०

मव्याप्तं वेति महद्देशसमिति भावः। उपाधेः साध्यव्यापकतायाः दृष्टान्तमाह। अयथेति। निरुपाधेरिति बाधे हि पक्षानिमित्तेच्छानिवारः। तत्रावश्य
मुपाधिरित्यर्थः। एतद्यजलं ह्रदोऽग्निमान् धूमवत्वादित्यादावपक्षधर्मसाधनेनाश्नीति पक्षधर्मेतत्रवोद्धव्य अयथा वेति। बाधमनुपजीव्येत्य
र्थः। आवाणत्वादिति गुणान्तरविजात्यनभसा उपगतमनेनेश्रोत्रग्राह्यत्वन शावणामिति कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वात् स एव दृष्टान्त इति भावः।
तस्यैव वर्तिकार्यत्वे स्पैवेत्यर्थः। पृथिवीतरनित्यवृत्तिविशेषगुणत्वात्। अपाकजनित्यवृत्तिकसमवेतत्वात्। जलपरमाणुरूपवत्। अथ वा स
उपवृत्तित्वे सत्यनात्मविभुगुणत्वात्। विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणैकवृत्तिगुणत्वात् कालपरिमाणवदित्यत्र अप्यकार्यत्वमुपाधिरि
ति भावः। सर्वाङ्केति उपाधेरनुपलम्भेन तद्गतत पाठोपलम्भे न वेत्यर्थः। प्रकर्ष निकर्षात्मामिति। न शब्द कर्षापकर्षयोर्ज्ञात्योर्जातिसंकरा
पत्यारसत्व शब्दत्वव्याप्यजात्योर्भिन्नत्वेन नरसशब्दसाधारणपंसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यमूर्तगुणत्वस्य स्पर्शवत्समवेतत्वस्य वोपा
धित्वं वा मेवं उत्कर्षापकर्षा। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्वादिति विवादितत्वात् रसत्वादिव्याप्यजातिभेदपिताहृश शब्दप्रवृत्तिनिमि-

कु॰ सद्ध त्वस्य साधारणत्वात् सर्वत्र वर्णात्मकशब्दपक्षीकरणे चानित्यत्वनिर्गुणत्वयोर्मूर्त्तत्वोपाधी नाम व्यापकत्वात् पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणा
२२ णां वैयर्थ्यापत्तेरनुपपत्त्यापत्त्वादेवेति भावः। विपक्षबाधकाभावेन चोत्पत्तिमत्त्वमप्रयोजकमित्याह। तथापीति। उत्पत्तिमदपि किं चिन्नित्यं स्यादि
त्यर्थः। अव्यापकेति। उत्पत्तिमत्त्वव्यापकं विनाशकारणं तस्य निष्ठ्या वित्यर्थः। पूर्वोक्तादेवेति उत्पत्तिविनाशयोः संसर्गदर्शनादेवेत्यर्थः।
२२ द्वितीयाश्चेति। घटकुङ्कुमयोः संसर्गस्तावदविरुद्धोऽपि कस्यचित्पदस्यानन्तरं स्यात्स भवति तद्वद्यदि नाशकसंसर्गं विनैव नाशः स्यात्तदा न २२
शकासंततिर्विः स्यात्। न त्वेवमित्यर्थः। तस्मादिति यद्यप्यत्रापि व्याप्त्यभावप्रयोजकत्वशंकातदवस्थैव तथापि भावानां नाशं प्रति स्वरूपयोग्य
त्वमुत्पत्तिमत्त्वेनावच्छिद्यत इति न शंकेति भावः। भवति। सर्वकालविप्रकर्षस्वरूपस्यापि यदि नाशकसंबंधमनपेक्ष्यैव कार्यस्य नाशः स्यात्त
देवमित्यर्थः। एवं शब्दोऽनित्यव्यापकप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात् सुखवदिति। बहिरिन्द्रियग्राह्यव्यवस्थापकत्वेऽनुमानम्। भूतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्।
इन्द्रियवृत्तिविशेषगुणत्वात् अस्मदादिप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्। गंधवदित्यादीन्यूह्यानीति। हेत्वाभासानां निरासमाह। ननु वर्णा नि

त्पत्त्वे गृहीतसंगतिपदनाशे कालान्तरे पदाद्गृहीतसंगतिकादर्थप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याशङ्कनित्यत्वं स्यादि
त्याह। यद्येवमिति तथा सति गृहीतसंगतिघटनाशे तस्य घटव्यक्तेः पदात्प्रतीतिर्न स्यादन्यथानित्योपि घटादावेकधर्मोपपदेशाच्छक्ति
ग्रहस्य घटनित्यपदेऽपि समस्तथैवास्त्वित्याह। यद्येतिति न शक्त्नेत्यर्थः। ननु यद्यप्यानयनादिव्यवहाराद्व्यक्तावेव शक्तिरुचिता तथाप्यानन्त्य
व्यभिचाराभ्यां शक्तिग्रहस्तत्र न संभवति। सर्वव्यक्तेः शक्यत्वे गां दद्यादित्यादौ सर्वोपादानासामर्थ्यादननुष्ठानापत्तिः। एकशक्यत्वे न व्यव
सायः। नापि गोत्वेनोपलक्षिता व्यक्तिः शक्येति न शङ्क्यम्। नन्त्यव्यभिचाराभ्याम्पाधिराज्ञातस्यैवाच्येन रूपेणोपलक्ष्यत्वादशकनेन गृहीतविशे
ष्यस्यैव। न च व्यक्तीनां जातिं विना नानुपानरमङ्गीगोत्वविशिष्टव्यक्तावर्थान्वये न गोत्वस्य विशेषणत्वाद्वा न च व्यक्तिः शक्या। गोत्वमवच्छेद
कं कारणत्वे दण्डत्ववत्। पदाज्ञोत्वविशिष्टबुद्धेरनुत्पादापत्तेः। अतएव न जातिविशिष्टव्यक्तिः। विशेष्यत्वेन दा[illegible]विशिष्टानन्त्यात्। तस्माज्जा
तिरेव पदानां शक्या न व्यक्तिरिति नोक्तदोषोऽसदुत्पत्तिप्रसङ्गात्। जातिरेव पदार्थ इति। तद्धि जातिशक्तात्पदाद्व्यक्त्यनुपस्थितिर्न स्यादित्याह श

कु॰वई॰ स्यादिति न पदार्थान्तरोपस्थितिः किंत्वाक्षेप इत्याह आक्षेपत इति। ननु जातिव्यक्त्योरेकवित्तिवेद्यत्वाज्जात्याक्षेपः समानानां हि भावः सामान्यं स
मानानां व्यक्तिं विना न भासत इति चेत्। न स्वरूपेणावज्ञाते शक्यत्वात्। सामान्यत्वं तु तद्धर्मो न तु तत्स्वरूपं प्रत्यक्षादेरवज्ञातिज्ञानस्य व्यक्तिविष
यतानियमेव्यक्तिज्ञानसामग्री सामान्यज्ञानसामग्रीमतः। गोत्वं गवाविषयज्ञानविषयो जातित्वात् गोत्वं निर्भावत्वाद्धेतिज्ञातिमात्रत्वासिद्धे
२७ श्चा नापि ज्ञातिर्व्यक्तिपरतंत्रेति व्यक्तेर्भासमानायामेव भासत इति परतंत्रत्वं हि न परसमवेतत्वं शब्दादेर्व्यभिचारात्। नापि तन्निरूपणाधी २२
२३ ननिरूपणत्वमसिद्धेः। नापि परस्मिन्भासमान एव भासमानत्वं माध्यविशेषात्। तस्माद्गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वादित्यनुमानाद्गोत्वाश्र
यव्यक्तिज्ञानमिति भावः। व्याप्तिरपि शक्तिरिव व्यक्तौ नामान्तं त्याज्यत्वाद्ध्येत्याह अनन्यलाभे। अथैकरूपावच्छेदेन व्याप्तिग्रहः सदा श
क्तिग्रहोऽपि तथैवास्त्वित्याह शक्यत्वेवेति गोत्वस्य व्यक्त्याश्रितत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलाद्गोव्यक्तिलाभस्यादित्याशंमोह मात्रेति। व्यक्त्या
श्रितत्वव्याप्तिरपि न व्यक्तित्वमनुगतं विनाग्राह्येति न तज्जातिः। जातेरपि व्यक्तित्वादित्याह व्यक्तिवेति तु पाधित्वेन तस्यदोषमाह भावेवेति।

जा॰४ व्यक्ति॰२

व्यक्तिमात्रलाभेपिव्यक्तिविशेषानाक्षेपादनन्वयतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः। ननुपक्षधर्मतावलाद्व्यक्तिविशेषः सिध्यतीत्यभिप्रेत्याहन्वा
यत्वमपीति। यद्दिव्यक्तित्वेनोपस्थितेष्वास्तिसदागोत्वेनोपस्थितेशक्तिग्रहोपिस्यादित्यर्थः। वस्तुतः पक्षधर्मतावलाद्विशेषस्यभानेपि
विशेषत्वेनोपस्थितिर्नस्यात्। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादित्यपितिभावः। ननुव्यक्तिं विनाजातिरनुपपन्नातामाक्षिप
तीत्याह। अर्थापत्तिरिति। तन्नाशेति। व्यक्तिं विनागोत्वस्याकरीत्याप्रतीतेर्नानुपपत्तिरितिभावः। यद्यप्येकव्यक्तिनाशात्तत्यादृशायां
मपिज्ञातिरास्ति। तथापिव्यक्त्यन्तरमक्ष्यैवेतिनव्यक्तिमात्रं विनाजातिरस्तीत्याह। तथापीति। मात्रार्थो द्विनाशेपव्यक्तिरेकव्यक्तिनाशेपि
गोत्वादेर्नाशः। नापिव्यक्तित्वं तद्भिन्नजातिरुक्तदोषात्। उपाधित्वेतुव्यक्तिनोपस्थितमर्वव्यक्त्यव्यथानुपपत्तिर्यद्वर्व्यक्तिग्रहोपिस्यादि
त्याह। मात्रार्थेति। तस्मावपीति। गोभिन्नभावत्वेनगां विनापित्वयागोत्वन्नानाभ्युपगमादित्यर्थः। एवन्नदीति। व्यक्तिं विनाजातेरज्ञाना
केवला। जातिर्नोपस्थितेति। ज्ञातिविशिष्टएवपदानां शक्तिः। विशिष्टानामानन्त्यापेक्षत्वविशिष्टतत्वं विदायगोत्वमादायगोत्वविशि।

जा॰२

कु॰ वृ॰ र्थशक्यमितिशक्तिग्रहाद सर्वैकोदासीनगोः शक्यत्वात् ।अस्य किंविद्वेकोपादानेपि गोनुपादानान्नोपादानाशक्यत्वं एकोपादानेऽनन्य
वसायोवाच्यक्तिवाचकपश्वादिपदवदुपपन्नेः। वस्तुतो नानुमानार्थापत्तिभ्यां व्यक्तिलाभः। नहि यत्र यदावागोत्वं तत्र तदावायदा गोत्वंसाध्य
क्तिरितिवाप्याप्तिः। व्यभिचारात्। नापिनातिलिंगव्यक्त्याश्रितत्वे लिंगजातित्वस्यपदादनुपस्थितेः। तथात्वेवाजातिविशिष्टेवैव व्यक्तिर्निन्यान
२५ कव्यक्तिसमवेतत्वस्यजातित्वाद्व्यक्तेश्वापदार्थत्वे विभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादेर्व्यक्तावन्वयः स्यात्। सुविभक्तीनांप्रकृत्यर्थान्वितस्वा २४
र्थबोधकत्वस्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। नचप्रकृतितात्पर्यविषयतदन्वयव्युत्पत्तिः तत्रलाघवादापत्तेः। एवञ्च दण्डिगामानयेत्यादौजातेरानयन
घनुपपत्त्याजातिशक्तपदेनव्यक्तिर्लक्ष्यते अतएवव्यक्तेःप्रकृतिप्रतिपाद्यत्वविभक्त्यर्थान्वयसंगच्छतइत्याहुःजातीनामितिजाति
ज्ञानेसतिलक्षणायाव्यक्तिज्ञानं व्यक्तिमादायजातिज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यादन्परस्परेति वस्तुतः स्वार्थादिव्यभरूपराज्ञातेलक्षणा।
तीरत्वेनगंगापदस्येवनगोत्वावच्छिन्नरूपेशाव्यक्तेरुपस्थितिः किन्तुगोत्वेनैवनवयाक्तित्वेनतदुपस्थितिर्गोपदात्व्यक्तित्वप्रकारकबुध्या।

पत्तेः। गौः पश्यगोस्मिथ्युनत्याहौ जातरप्यत्त्वयये।गपत्वेव्यक्तेरलालप्रसंगश्चवतस्मादेक विन्निवेद्यद्वानयक्तेराह्नेपतः। किंतुविशि
ष्टेशक्तिरितिभावः। ननु जातिशक्ततयाप्रथमं ज्ञातं पदं ज्ञातिं बोधयति अनन्तरं स्वरूपसद्व्यक्तिशक्तमायाव्यक्तिं एवं वज्ञातो ज्ञाता। ताशक्तिः।
र्वीघिकाव्यक्तौ उ स्वरूपसती यथा लिंगवह्निसामान्यव्याप्यतयाज्ञातं तद्विशेषव्याप्यतया। न वगतमपि वस्तुगत्याव्यापकं गमयती
त्याशयवानाह स्यादेतदिति प्रतिबंधं विना प्रतिबंधज्ञानं विनाशक्तिविशेषास्वरूपसद्व्यक्तिशक्तेः। एवं पदाद्युगपदेव ज्ञातिव्यक्ति
ज्ञानं स्यादुभयज्ञानसामग्र्याः सत्त्वादित्याह ननु तावदिति व्यक्तिज्ञाने कर्त्तव्ये जातिशक्ततया ज्ञातं पदं ज्ञातिज्ञानमपेक्षतइति क्रमइ
त्याह ज्ञातीति यदि ज्ञातिज्ञानं व्यक्तिज्ञाने हेतुः तदा किं व्यक्तिशक्त्या ज्ञातिज्ञानादेव व्यक्तिशक्तिं विनापि तद्ज्ञानोपपत्तेरित्याह क
तामितिना स्मेव व्यक्तौ शक्तिर्ज्ञातिज्ञानमेव व्यक्तिज्ञाने हेतुरस्त्वित्याह अमितिस्यादेवं यदि व्यक्तिविषयं ज्ञातिज्ञानं स्यात्तत्त्वेवमित्या
ह। व्यक्तीति किंवैयं व्यक्तिज्ञाने पदानामकारणत्वे ज्ञातिज्ञानं मानान्तरं स्यादित्याह प्रमाणेति ज्ञातिज्ञानकरणं कमपि व्यक्तिज्ञानं स्म

कु०वर्द्ध रतां। नानुगतवद्व्यतिनतत्नाना तान्तरमित्याह। स्मरणा मिति। एवं गामानयेतिवाक्याद्ननुगतगोव्यक्तयनुगतप्रसंगादित्याह। आ
ननुगतेति। अनुगतद्विजातिव्यक्तिविषयैकैकधीरुत्पन्नयशक्तिसाध्येतिशंकते। आश्रितेति। नयविषयैकशक्त्यैकज्ञानोपपन्नो शक्ति
२५ द्वयकल्पनं व्यर्थमितिपरिहरति। द्व्वतमिति। ननु मास्तु व्यक्तिभेदकल्पनं तथाप्यनुगतिरप्यवोधताथापि कथंप्रकृतसिद्धिरतआह। ए
25 वेवेति। यथा घटत्वसामान्ये विषयापटपदशक्तिर्यत्नैपर्यवसाति। ननु तत्र पृथक्शक्तिः तथापि घटशब्दस्य सामान्याश्रयैव शक्तिः २५
घटशब्दवाचकत्वव्यवहारं करोति। ननु घटशब्दस्य जातिवाचकत्वं दृष्टमित्यर्थः। आनाकरानुव्यक्तौ जातिशरणगमिका विशेषिका
वश्यवाच्या वेतिनाशंक्यमितविशेषणा। न्यायेन सैववाच्यानवजातावपि व्यक्तिरपविशेषइतिमाशंक्यतविशेषणा। न्यायो व्यक्तावपीति
वाच्यं जातं स्वतएवव्याहृतत्वात्। अव्यथान्यो व्याश्रयात्। स्वतो व्याहृतत्वं परेण्मामंत्यविशेषसावा स्वाश्रयवस्वस्मिन्नाहृत्वं जनक
त्वं व्यक्तिधीरवजातिशक्तादेवपदात्पदं हिनियमतो जातिव्यक्ती बोधयति तत्र जातिशब्दं क्तिज्ञानमेवसहकारि कल्पते। लाघवा

दावश्यकत्वाद्वा ननु व्यक्तिशक्तिज्ञानं गौरवात् जातिशक्तिज्ञानसति तज्ज्ञानं विना व्यक्तिज्ञाने विलंबाभावाद्यथा परेषां पदार्थ।
शक्तादेव पदाद्व्यक्तिधीः। यद्वा जातिशक्तिज्ञानाज्जातिज्ञानं ज्ञायमानं व्यक्तिमपि विषयीकरोति। यद्येन विना न भासते तज्ज्ञानं तद्
तो ह्यद्व्येककत्व नियमात्। अन्यथा जातिमपि न बोधयेत्। तस्मादेकवित्तिवेद्यत्वनियमाज्जातिज्ञानार्थं व्यक्त्यंशे शक्तिर्व्यक्तिमपि ज्ञा
पयतीनत्व जाति विनापि प्रत्यक्षादिना व्यक्तिज्ञानादर्थैव व्यक्तिज्ञानसामग्री जातिविशिष्टज्ञानं वा तत्र ज्ञानसामग्री समाजादितिवा
च्यं जातिव्यक्त्योः प्रत्यक्षादिनाबोधसामग्री न दृपिराद्यव्यक्तिबोधजातिशक्तिज्ञानस्यैव द्वन्द्वनुवात्लाघवात्तत्सत्त्वे तत्र विलंबाभाव
नसामग्र्यंतराकल्पनाच्च न चैवं व्यक्तिज्ञानस्य शक्यत्वात्तद्विषयत्वाज्जातिवद्व्यक्तिरपि शक्या स्यात्। यद्विषयतया ज्ञानं ज्ञातात् शक्ति
रूपयागिनीतस्यैव विषयतया शक्यतावच्छेदकस्य शक्यत्वात्। एवं च जातिव्यक्तिज्ञानजनकत्वाद्यनयत्रापि पदशक्तिः॥ ज्ञातयं शेनु सा
ज्ञातात्हेतुः परापान्वयकुत्राशक्तिस्वीकारात्। उच्यते। शक्यज्ञाने विषयतयाजातेरवच्छेदकत्वं व्यक्तिमादायैव ज्ञायते ननु केवला

कुण्वइ् यां ॥ व्यक्तिं विना जातेरज्ञानादिति जातेरवच्छेदकत्वेनाश्रयणीत विशेषणतयाप्यायां व्यक्तेरवच्छेदकत्वमावश्यकमिति शक्यज्ञा
नविषयतावच्छेदकत्वाज्जातिवद्व्यक्तिरपि शक्या। यद्वा प्रथमं व्यवहारात् मितव्यक्तिज्ञाने पदानुविधानात् पदं शक्तमित्यवधार
यति। ननु जातिज्ञाने व्यवहारादनुत्वेन न तदा तस्यानुपस्थितेः। पश्चाद्व्यक्तौ। र्थादृश्यर्थमनुगमार्थं जातिरपि तद्विषय इति मानान्तर
२६ गाज्ञाचा जातिज्ञाने पि तत्पदस्य कारणतां प्रत्येति तथा च व्यक्तिशक्तिज्ञानमपि न कारणं न च जातिशक्तिज्ञाने नान्यथासि
२८ द्धिः व्यक्तिज्ञानकारणतानामुपजीव्य जातिज्ञानकारणता ग्रहस्तदुपजीव्यविरोधात् अपि च पदस्य व्यक्तिज्ञानार्थं शक्यज्ञाने वि २६
षयतयाव्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्पयति लाघवात् जातिविषयत्वव्यक्तिविषयत्वस्य ज्ञानविशिष्टविषयत्वेनावश्यंशीघ्रोपस्थितत्वात् ननु
जातिशक्तिं तज्ज्ञानं वा कारणत्वं वा तदवच्छेदकं कल्पयति गौरवात्। शक्तिग्रहकाले तेषां कल्पनीयापस्थितिकत्वाच्च तस्मात्पिच्चवरणाः इदानीं च
र्णानित्यतापक्षेपि पदानित्यतया संगतिरविशिष्टेत्याह नवेति स्वरो ध्वनिः। तन्मते प्यनित्यः न हि तावद्वर्णमात्रे शक्तिः क्रमेणातत्तोऽर्थप्रत्य

कं २

घ्राभावादित्यानुपूर्व्या विशिष्टेत्यत्रशक्तिः साचैकवर्णाद्यानानन्तरं ज्ञानविषयत्वमपरवर्णस्यज्ञानं वा नित्यमिति तद्घटितं अपदमपि तथेत्यर्थः।
अभिमतमर्थमुपसंहरति तस्मादिति नत्वनुक्रमस्य नित्यतां वेदस्य न ब्रूमः। किन्तु प्रवाहाविच्छेदरूपमित्याह परतंत्रेति। नन्वज्ञातो यानुपूर्वीसा
नत्वन्यत्वव्याप्यज्ञानविषयत्वं परतंत्रपुरुषपरंपराधीनत्वं। तथा च कालत्वस्य वेदाधिकरणत्वव्याप्यत्वमेव वेदस्य नित्यतेत्यर्थः। प्रलये बाधक
मान्। आसारात्रस्येति सांप्रतिकाहोरात्रे तथादर्शनादित्यर्थः। विपाकः सहकारिलाभः। वर्णादीति वर्णाः ब्राह्मणादयः तेषां व्यवस्था ब्राह्मणत्व
दिमातापितृजन्यत्वेन सर्गादौ तदभावाज्ञानस्यादित्यर्थः। अद्यादिपदार्थं वा दिश्यते। समयेति सर्गादौ प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहाराना
भावाच्च संकेतग्रहो न स्यादित्यर्थः। सर्वशब्दानामस्मद्वीतसंकेतानां नायेश्वरेण शब्दतोपि व्युत्पादनस्याशक्यत्वादित्यर्थः। संप्रदायेति संप्रदा
दायः प्रवाहः तस्य भंगो विच्छेदो यथा घटादिः क्रियते तद्रूपस्यादर्शनादित्यर्थः। वर्णादिवदिति। वर्णादौ वर्णादिन पूर्वकत्वं साध्यं यथा रा
त्र्यादिने दसंसर्गपाधिः तथाहोरात्रपूर्वकत्वे होरात्रस्य साध्यत्र ब्लाड। छित्तिकालोनवः स एवोपाधिरिति भावः। एतदन्योयथाकर्म।

कु०व६ मीमांसायुगापत्तिर्द्वित्विनिरोधः तथाचप्रागपिस्यादित्याहश्यन्निरोधइतियथातंडुलीयकवास्तुकशिविकयोःस्तत्पूर्वकत्वेप्याद्यौतौतंडुलकायागोमया। म्यां
सवतस्तथा आह्नानादीनांतत्पूर्वकत्वेपिमामासीतज्ञानककर्मोपगृहीतन्तूतत्वेदानस्यास्त्याहत्तद्व्रिदितिप्रयोज्यप्रयोजककाया। विष्णुनुस्यैर
२७ श्वरस्योचथ्यवदाराणामायादिव्यवहारवन्नहर्थी। युत्पन्नस्यादित्याह। मायावदिति। विद्याद्यासितमहोरात्रस्यादहोरात्रपूर्वकत्वं सामान्यञ्चवदिनं
तादहोरात्रपूर्वकत्वंवा। नाद्यइत्याह। तत्पूर्वकत्वेतिपूर्वसर्गादहोरात्रपूर्वकत्वेप्रलयेपिसिद्धेरित्यर्थः। नान्त्यः प्रयोजकत्वादित्याह। अनन्तरेति। २७
वर्षादीति। तद्दिनंवर्षादिर्दिनंतन्नुशरदाद्यदिनस्यवर्षादिनपूर्वकत्वंसाध्यमस्ति नवराशिविशेषावच्छेदइतिसाध्याव्यापकत्वं। नवर्षादिनत्वेस
तियत्रवर्षादिदिनपूर्वकत्वंतद्राशिविशेषावच्छिन्नमितिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वान्नतथापि राशिविशेषावच्छिन्नत्वंवर्षादिनत्वस्यसाध
नस्यव्यापकं। अत्रयद्दादिनत्वेनवर्षाद्यदिनस्यवर्षादिनपूर्वकत्वंसाध्यतेतदापक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोयमुपाधिरितिसांप्रदायिकाः।
किंवाविवादाध्यासितत्वेनैतत्कालीनाहोरात्रस्यपक्षत्वेसिद्धसाधनं। सर्गाद्यतत्पक्षत्वेबाधः। नवाहोरात्रत्वमथ्याप्यहितादहोरात्रपूर्वकत्व

थाण्वं त्र्यहोरात्रमात्रवृत्तित्वात्। तदहोरात्रवद्व्यवहारः। पक्षैकदेशस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात्। साध्यवत्तया निश्चितत्वस्यैव तन्त्रत्वादिति वाच्यं
अहोरात्रसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वात्। नचाहर्लाण्डस्य नित्यत्वेन साधनव्यापकोऽयमुपाधिरित्याह। नव
ति। वृत्तिनिरोधस्येति। यथासुषुप्तौ चिरम विपाकसमयात्पूर्वं कर्माणामपि युगपत्त्रिरुद्धवृत्तीनि प्रतिबद्धभोगजननानि तद्वदापी
त्यर्थः। आयुषइति। जीवनस्य कालावच्छेद आयुस्तदर्थमित्यर्थः। उपमर्दइति। प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकतयेत्यर्थः। सुषुप्ताविति युक्तः
पाठः। सुपि निर्दिष्टस्य सुपिसूतिसमाडुत्यमकृतसंप्रसारणस्यैव सुपेः अत्वविधानात्। तथापीति। कर्मनिर्भोगजननेद हस्यानश्यात्य
धत्वादित्यर्थः। नागेति तदानीं कर्मनिर्भोगजननमात्रं तदर्थदेहोत्पादनमित्यर्थः। तंडुलीयकमुद्गिरद्दृष्टान्तः। एवमिति। क्षीराक्षीरं
अस्त्रीराद्यपरमाराणाः। एवं दध्याद्यपीत्यर्थः। नचेदानीं प्रालयात्वादिव्यवस्थापकं विशुद्धमतापि वृत्तान्यथाद्वारिकं सर्गादौ तु कर्मा
त्यननुगमइत्यत आह। सएवेति। इदानीमपि यदृष्टविशेषोपगृहीतन्तत्तन्नितत्वेनैवतद्व्यवस्थेत्यर्थः। गतमिति। सर्गाद्यगोव्यक्तोद्यमि।

वर्द्धणद्वि त्वारादित्यर्थः। यो निजेच्छेति। यो नित्यमात्रवृत्तिगोत्वव्याप्यजातेस्तत्तद्धेतुत्वादित्यर्थः। तन्निश्चयः कालविशेषावच्छेदेनेति भावः। सम
यापीति। नन्वीश्वरव्यवहाराद्याच्छक्तिग्रहे सम्भ्रमः स्यात्। व्यवहारेऽनुज्ञानस्य नित्यतया शब्दजन्यत्वबाधात्। तथा च तन्मूलकः सर्वशाब्दव्य
वहाराद्भ्रमः स्यात्। न घटपदजन्यघटज्ञानमित्यस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य सत्यत्वात्। विषयाबाधात्। न च भ्रममूलकत्वेनाप्र
२८ माण्यं विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वस्याप्रयोजकत्वात्। अतएवानुरूपं दृष्टान्तमाह। यथाहीति विश्वसृष्टा नोपमिति। ननु विश्वशब्देन ब्रह्माण्डपक्षत्वेऽ २८
श्रयासिद्धिः। कार्यमात्रपक्षत्वे कुमारब्रह्मदृष्टान्तपवनादिद्व्यणुकारंभेऽपि प्रत्यक्षासिद्धौ सिद्धसाधनं। प्रकृत इति विशेषणानीति नैव व्यभिचारः। ए
कदारंभहेतुसाकल्येति विशेषणात्। सिद्धे॰ साध्यमपि कार्यद्रव्यशून्यसमवायारम्भत्वं कार्यमात्रशून्यसमवायारम्भत्वं वा। आद्ये सिद्ध
साधनं अन्त्ये बाधः आरम्भकसंयोगादेः सत्त्वात्। अथैककालीनाः सर्वपरमाणवः कदाचित्समग्रोपादेयप्रबन्धशून्याः आरंभकत्वा
त्। न च पवनारम्भकपरमाणुवत् सर्वत्रपक्षत्वावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यं प्रतीयत इत्येककाले शून्यता लभ्यते। न च पवनपरमाणूनाम

व३

चा ४

पिपक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनं। पक्षधर्मतावलत्वम्य साध्याप्रतीते रम्नेदानुमानवद्यपक्षस्यापि दृष्टांतत्वाविरोधः। कार्यद्रव्याधि
करणकालमात्रवृत्तित्वस्योपाधित्वात्। न च परमाणावः कार्यद्रव्यसमानकालिकप्रमाणुक्रियातिरिक्तक्रियावत्वाः मूर्तत्वात् पट
वदित्यवान्तरप्रलये अमहाप्रलये कार्यसमानकालिके तद्वृत्तिध्वंसान्यध्वंसवत्त्वः ततएतद्द्वेवेतिवाच्यं। एतदव्यगुणावत्वस्योपाधित्वा
४ ओ त्। नापि घारंभककालावच्छवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यत्वं ध्वाधिकरणानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति। कार्यमात्रवृत्तिध
र्मत्वात्। एतत्प्रदीपवच्चदिति वाच्यं। ध्वपदेन पक्षनिर्देशानिर्देशाने तत्वयात्र पक्षानिर्देशानेतत्वप्रसिद्धेः अवाकृत। विश्वसन्नानपदेन कार्यमात्रवृ
त्यनेकवृत्तिधर्मः कार्यद्रव्यत्वं पक्षः। तथाहि। समयसमवायिकारणानिन्नवृत्तिध्वंसप्रतियोगपवृत्तिकार्यद्रव्यत्वं। कार्यद्रव्यप्रागभा
वसमानकालीनारंभकातिरिक्तकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति। कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्। शब्दत्ववत्। न चात्र विभु
वृत्तिवृत्तित्वमुपाधिः अंत्यावयविकर्मत्वे साध्याव्यापकत्वात् वर्तमानेति। अर्वाग्दृश्यागमासिद्धत्वात्राश्रयासिद्धिः। तदारंभकत्वं तु

न४

व.द्धं.टि निःस्वर्वमनुत्पादितपदैरनैकान्तिकमतत्वक्तं नित्यत्वेसतीति। नित्यत्वमात्रं तु ध्यामादावनैकान्तिकमिति तदारं नकत्वादित्युक्तं। प्रदीप
परमाणूनामैन्नसङ्ग्रहे नसंभविद्रव्यतयारब्धतेजोजानायत्वसिद्धोदृष्टान्तत्वं। नवाप्रयोजकत्वं निरुपाधित्वेनंगमप्रसंगविपक्षवाधक
स्यसत्वात् अन्यथागमोविपक्षवाधकानस्यकार्यद्रव्यानाधारकालावोधकत्वात्। सन्नानाविच्छेद उत्पत्तिविनाशयोरन्यथासिद्धिमाह
२९ आवयवानामिति। आवापोद्वापावुपगमापगमौ यदि नैवं कार्यद्रव्यस्योत्पन्नानुच्छेदः। तद्वानिमतघटादुच्छेदएवस्यादित्याह। एवं २८
तिविपर्ययस्थितिरुत्पन्नोच्छेदइत्यर्थः। नसन्नानत्वप्रयुक्तो त्यंतोच्छेदः किंत्वोपाधिप्रयुक्त इत्याह। कश्चिदिति। उपाधेः साध्यव्या
पकत्वमाह। ध्यणुके स्थितितद्भावाङ्गमविशेषसंपादकत्वस्योपाधेरभावादित्यर्थः। नचतत्राप्युत्पन्नानुच्छेदृष्टवयवानामावापोद्वा
पाभ्यामेवोत्पादिविनाशसंभवस्तयोरभावादित्याह। तथापीति। नाशस्यभोगविशेषसंपादकत्वप्रयोज्यत्वे ध्यणुकनाशानस्यात् अं
नन्तोगाजननात्। तथाचाविनाशिभावस्यानुत्पन्नत्वेन नित्यतयाध्यणुकत्वव्याघातइति संतानत्वस्यात्यंतोच्छेदेननंत्वानाविकः संवंधेः

मन्नव्यइत्यर्थः।संतानत्वेस्यावस्थानमहेतुकंनित्यहेतुकंवायदिस्यात्तदासन्तानाविच्छेदःस्यादित्याह। तस्मादिति। धहेतुकमितिहृष्टां
तार्थएतद्यच्चकार्यपरित्रिवंधन स्थितीत्यादिकं इष्टस्यामिति। अनित्यहेतुनिवंधनायांकार्यस्थितौकर्मनिमित्तपादनीयोनेगापवेमेववव्यु
च्छिन्नावान्नतिक्रमाणोतियोजनानन्वेवमपिब्रह्मांडनाशसिद्धागिरिसागरादीनांकुतःप्रलयइत्यतआह। तथावेतिक्कवर्त्तितामिति विन
श्यन्तीत्यर्थः।महाद्व्यान्तरा।निदह्यमानाद्यारत्वात्।महादहनदह्यमाना।अयत्वात्।महापवनधुनितविलीयमाना।अयत्वादित्यत्रहेतु
त्रयक्रमशाद्दृष्टान्तमाह।कुपितेतिएतेना घारत्वात्महादहनदह्यमाना।अयत्वात्महापवनधुनितविलीयमाना अयत्वादित्यत्रहेतुत्र
यक्रमशाद्दृष्टान्तमाह।कुपितेतिएतेनाघारा।भावात्पतंतएवसन्नीत्यपाङ्गं·एवंसर्वस्यनाशेप्यद्विहोपिनश्यंतीत्युपपाद्यवेद्यंदृष्टासद
र्श।नेनतन्नाशोप्यनुमेयइत्याह।अपिवेतिवेदक्रांक्षासदृष्टान्तार्थजन्मादिक्कासउक्तः।प्रतियुगंक्रमेणाङ्कासमाह·सर्वदीतिः समाधायि
ष्यतसंम्पगादिताइत्यर्थः।श्रूयमाणाः अपिवेदाउच्छेस्यत्निवाक्यवादुच्छिन्नशाखावदितिभावः।क्रतसुच्छशिलंत्वेयंमघृतंसाह्या वितं·मृ

राग: २

वर्द्ध० टि तन्तुयाचितंभैक्ष्यंप्रमृतंकर्षणंस्मृतं।सत्यानृतंतुवाणिज्यंकुसीदंचकलान्तरं।पाशुपाल्यंगोरक्षादि।श्ववृत्तिःसेवावेश्यावेशिनोयेश्यातिथ्य
यतः अमृतभुजोयज्ञशेषभुजः।विघसभुजोऽतिथिशेषभुजः।अन्नभुजोमृतसहभुजः।अघभुजःस्वार्थसाधितभुजः।भुज्यादिति।तपोज्ञा
नयज्ञदानानिवचारपादाः।दुरागतंतुशास्त्रदुपायाद्युज्ञातादागतंतदेवविपादिकापादस्फोटः।ननुनशाखाछदःकिन्नुयावाद्वेदइदानीम
३० धीयतेतावानेवसदाध्ययनविषयइतिवेदज्ञासो।सिद्धइत्यादौ।नीमितिविवादपदंस्मृतिःस्मृत्यर्थानुष्ठानवर्जनकवेदमूलाश्रुतमूला ३०
30 न्नरवसतिमहाजनपरिगृहीतस्मृतिचारप्रत्यक्षवेदमूलस्मृतिवदित्यतोनन्याचारादिमूलकस्मृतौव्यभिचारः।तथामंगलाद्याचारापिवेदमू
लकः।अतोकिंविषयाविगीताशिष्टाचाराद्यागवदितिस्मृत्याचारमूलस्यवेदस्यप्रत्यक्षत्वान्नदुष्टहेतुर्दृष्टान्तीयमानवेदस्याप्युत्सन्नश्च
त्वात्।स्मृतीतिननुवेदवस्मृत्याचारयोरपूर्वस्वतःप्रामाण्यमेवेतिनतन्मूलकवेदानुमानमित्यतआह।तंप्रतीतिवेदनैरपेक्ष्यात्।स्मृ
त्यादेस्तुयापिप्रामाण्यानस्तुपरमादित्यर्थः।ननुस्मृतिकर्तारःस्वयमेवापूर्वंसाक्षात्कृत्यतत्साधनमुपदेक्ष्यन्तीतिनतेषांवेदापेक्षेत्यतआह

क ३

मन्वादीनामपि अतीन्द्रियार्थदर्शित्वेन आम्नानास्वास्थ्यादिति भावः। ननु नूयः शिष्टाचारदर्शनात्स्मृतिप्रणयनं न तु ततः पुनरिदानीं शिष्टाचारप-
रंपरास्यादिति किन्नमूलवेदानुमानेनेत्यत आह। आचारादिति उभयोरप्यनुमानमूलकत्वेनाप्यवस्थापकत्वान्नाहश स्मृत्याचारयोर्वेदमू-
लकत्वव्याप्तिस्मवदेशनायाएवधर्ममानत्वाच्चतयोरमानत्वापातादित्यर्थः। ननु नित्यानुमेयावदस्मन्मूलंस्यादतो न शाखोच्छेद इत्यत आह
आसंसारमिति अनाम्नातस्यापठितस्यानुत्पन्नित इति स्वमते अभिव्यक्तित इति परपक्षे अभिप्रायत इत्युभयत्र यथायामो निश्चायकोपगितः आ-
त्रानन्तित्यात्तुः स्वापि प्रायस्तु स्मथावदापीत्यपिनेत्यर्थः। तथात्वनिश्चितानुपूर्वीकपदकदम्बकत्वे नित्यानुमेयत्वव्याघात इति भावः। अत्र स्मृ-
त्याचारमूलं वेदाऽध्ययनविभयानवावेदत्वमध्ययनविषयत्वव्याप्यं न वेति विप्रतिपत्तिः॥१॥ ननु स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातस्यैव वेदस्य स्मृत्यर्था-
नुमापकत्वं नहि शाब्दबोधे नियतपदानुपूर्वीविशिष्टं गामानयानयगामित्यत्र तदभावेपि तत्सत्वात्। पदस्य वा विशेषानुपूर्वीनियमपि तन्न
द्वर्णानुपूर्वीकपदविशेषानदेतुः घटकलशपदानां प्रत्येकं व्यभिचारात्। किं त्वव्यभिचारितदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातस्य लाघवादावश्यकत्वात्।

वदी०दि त्वअनपेक्षवर्णालोपेदंत्यादिसहकारादिसंदेहेऽपिवाक्यार्थधीः नचक्रमिकपदत्वंवाक्यत्वं अनुच्चार्यमाणस्योच्चारणात्वदितक्रमासंभवा
तिवाच्यं गौरश्वइत्यादौतस्मत्वेपिवाक्यत्वान्नावात् विशिष्टार्थपरशब्दत्वंवत्वापितुल्यं नचानुच्चार्यमाणस्यनवाक्यत्वं लिप्यनुमितानांमौनि
३१ श्लोकस्यैववाक्यत्वात् किन्तुवाक्यत्वंमुच्चार्यते। नतूच्चारणाद्वाक्यत्वंवाक्यमुच्चारयेत्यप्रयोगव्याप्तेः। उच्चारणादशायांवाक्यत्वेवाक्यस्या
सत्वापत्तेः एकदातावत्पदानामुच्चारणाभावात् अथतदर्थज्ञापकत्वे नज्ञातात्पदार्थज्ञानमात्रंस्यात्नत्वेतत्संसर्गज्ञानमन्वयप्रकारकमि ३१
३। त्याद्युपस्थापकविनत्वादिसमभिव्याहाराणाभावात्मेवंचानुमितवेदाज्ञात्यार्थ्या उत्तवसामग्र्या वेलक्षण्यात् धर्मिग्राहकमानेनतवाशरी
रेश्वरकर्तृत्वस्यैवस्मृत्यर्थानुमापकत्वेनैवतस्यसिद्धेः। अन्यथा। ध्यत्रकृतदहंतुविनानसानुमापकइत्यादौतदसिद्धावाश्रयासिद्धिस्तत्सिद्धौ।
चबाधः अतएवस्तुतिनिन्दार्थवादकल्पितविधिनिषेधकवेदादर्थमवगत्यप्रवृत्तिनिवृत्ती। अन्यथाविधिनिषेधकवेदानांनानाप्रकारवच
नविभक्त्यादिविषयवत्पदस्यानुमानुमशक्यत्वाज्ञततार्थधीःस्यात्। एवमाचारानुमितवेदादपिप्रवर्त्तककर्त्तव्यताधीःस्मृत्याचारानुमितावे

दोर्थवोधयतीति पूर्वपूर्वानुमितवेदादुत्तरोत्तरस्मृत्याचाराविति नांधपरंपराः स्वतंत्रप्रमाणामूलकत्वादिति ॥ अत्राहुः ॥ उच्छिन्नवेदादर्थं
प्रतीत्य स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः ॥ मामभ्यन्तरकल्पनगौरवं अत एव न वाधाश्रयासिद्धी स्मृत्याचारमूलवेदस्यास्माभिरभ्युपगमात् ॥ न तथा च स्मृ
त्याचारयोर्वेदजन्यत्वाभ्युपगमवन्मूलकत्वानुमानादेव पक्षधर्मताबलाल्लब्धवेदमूलकत्वसिद्धिः ॥ अननुभावकस्य मूलत्वानुपपत्तेः श्रुतिनिद
र्थवादयोरपि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तुत्यर्थ एव कल्प्यते ॥ लाघवात् ॥ ननु विधिनिषेधकवाक्यं गौरवादुक्तदोषाच्च य
न्त्रवार्थवादादेव तज्ज्ञानं तत्र तिमृत्यनुमित्यादौ न तत्र तत्कल्पनापि न च वहुभिर्मेधाविभिरनालसिकशक्तिसंपन्नैः धीयमानायाः शाखाया
शाखान्तरवदुच्छेदासंभव इति वाच्यं एकस्य न सकलशाखाध्ययने शक्तिरित्येकेनैवापरेरपि तदध्ययनेन तदुच्छेदसंभवात् एका न च ॥
तायाश्च स्वाध्यायपराध्ययनविषयत्वनियमप्रमाणाभावात् ॥ न च शाखोच्छेदे वार्त्ताद्वित्वा निशंकया प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थप्रयोगमयारनिश्चय
वैदिकव्यवहारोच्छेदः ॥ श्रूयमाणानामत्र स्यैव महाजनपरिगृहीतत्वेन तत एव तन्निश्चयात् तस्मात् स्मृत्याचारानुमितो वेदः प्रत्यक्षोध्ययनवि

वर्द्ध०टि अयथार्थवेदत्वाशंकितत्वात् विपक्षे बाधकमुक्तं गौरवमिति संक्षेपः। तथाप्यन्तरमाह। यदि वेति। वेदेनापि प्रवृत्तिहेतुं कार्यत्वज्ञानं दित्त
हेतुज्ञानं वा उत्पाद्यं प्रवृत्तिर्जन्येत्यावश्यकत्वात् लाघवाद्वा तदेवानुमीयतां किं तद्बोधकवेदेनेत्यर्थः। तदर्थस्य कार्यत्वज्ञानादेः। ननु धर्मवि
दकत्वहेतुको वेदव्यवहारस्तत्र लिंगं व्यक्षीति तदेव नित्यानुमेयशब्देनोच्यत इत्यत आह। नवेति। प्रत्यक्षासिद्धत्वान्ननित्यानुमेयत्वं आश
३२ ङ्क्याद्यन्नवेदत्वमित्यर्थः। प्रमाणसामान्यानुमानेपि पक्षधर्मताबलात्तद्विशेषवेदसिद्धिः स्यादित्यत आह। अयेति। सामान्यबुद्धेरीश्वरप्र ३२
३५ त्यक्षविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न सा विशेषमवगमयतीत्याह। प्रत्यक्षेति। ईश्वरप्रत्यक्षज्ञानमुपगम्यमते साजनादेरिव कर्तृत्वतापानेनानुमान
मेव मूलं स्यादित्याह। तद्वदिति। विशिष्य लिंगाज्ञानात्तत्क्रमकमतो न मूलमित्याह। नित्यमिति। नित्यानुमेयावेदोपि विशेषाकारोपाणि निश्चि
तत्वात्तद्बाधक इत्याह। नचेदिति। विशेषत इति शेषः। सामान्यतस्तु ज्ञानं वेदत्वानुमानेपि तुल्यमित्याह। अनुमितत्वादिति। आचारकर्तृत्वात्। अनु
मानमूलत्वमनुमेयं सर्वमाचारकर्तृत्वात्तासिद्धोस्यात्। साधककर्तृत्वताबोधकलिंगप्रतीतेः प्रागेवसिद्धेरिति नानुमानमित्याह। अनुमेय इतिप

वंशत्वप्रतीतिं विनापि कर्त्तव्यताबुद्धेः सिद्धत्वाद्व्यर्थाशङ्कानुमानमिति तुल्यमित्याह। शङ्केति विशिष्टशिष्टाचारात् वेदमूलत्वमनुमीयते ऽतो
न प्रत्यक्षादिना सिद्धसाधनमित्याह। आचारेति। आचारस्वरूपसिध्यर्थं वेदानुमानं तत्कर्त्तव्यतावबोधार्थं वा। आद्ये मात्रेणाचारासिद्धेः तत्र प्रत्यक्षस्यै-
व मूलत्वादित्याह। प्रत्यक्षेति। न द्वितीयः कर्त्तव्यतायामज्ञातायां वेदानुमानाशक्तत्वात् नेव तदनुमानवैयर्थ्यादित्याह। तस्मादिति। तृतीयं शंकते।
तथापीति। दृष्टादिष्टव्यवहारस्य वेदपूर्वकत्वस्य व्यवहारदर्शनादित्यर्थः। न हि सत्व्यवहारमात्राद्धि अपौरुषेयवाक्यस्य वैदिकवाक्यस्यापि प्रत्य-
क्षानुमानाविवक्षापूर्वकत्वप्रसंगादिति परिहरति अत एवेति। अत्रोपाधिमाह। आदिमत इति। आगमस्येत्यर्थः। आचारस्यागमपूर्वकत्वेपि साध्य
स नुपाधिरित्यनादिः मतन्निरपेक्षोपि स्यादित्याह। आचारोपीति। द्वितीयमिति। अनुमानस्य। पिधर्मे प्रमाणत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। आचारस्या
गममूलकत्वव्याप्तौ प्रयोजकमाह। अथेति। अप्रामाण्येति। नित्यमननुष्ठानादित्यर्थः। तद्वदिति। विवाहाध्यासिता आचारा वेदमूलाः उच्छेद
नंतरं नाविप्रवाहत्वात् राजसूयवदिति। न प्रत्यक्षादिना सिद्धसाधनं नाप्यत्यंतमुच्छेदइत्यर्थः। प्रलये स्मृत्याचारयोरुच्छेदात् लिंगाभावेन।

२१

वर्द्धि सत्यां प्रत्यक्षश्रुतावनुमानमेव नस्या दित्यसिद्धो हेतुरित्याह । एवं तर्ह्यीति नवद्यरा दिसंप्रदाय प्रवर्त्तनार्थमीश्वरस्यापि देहपरिग्रहान्न
दाचारादेव कर्त्तव्यत्वामिति स्यादिति वाच्यं वक्तृव्यापारघटितस्य तन्नदाचारस्य गुरुत्वाल्लाघवेन वेदवाक्यस्य कल्पनादिति भावः । शाखोच्छेद इ
ति व्यासादीनां सकलशाखवेदज्ञानाहृणां सत्त्वेपि सांप्रतं तदध्ययनाभाव एव शाखोच्छेदः । स्मृत्याचारमूलं वेदशाखानीमप्यत्र श्राध्ययनगौव
३३ 33 रइति निष्ट मतं शंकते । अधुनापीति परिहरति । अत्रेति । भारतवर्षे तदध्ययनाभावेप्यत्र तत्र कल्पनायां गौरवमिति भावः ॥ तस्येति । यद्यथ्य ३३
वारस्याध्येतृसमानकर्तृकत्वाद्ध्ययनाभावे शाखाबोधिताचारस्यानुपपत्तिः तथाप्यध्ययनाभावः शक्यत्वाभावप्रयुक्तः स च नैतद्देशनियमे
तः प्रागप्यत्र तदभावापत्तेः किंत्वेतत्कालनियतः अतो भारतवर्षीयदेशः स्मृत्याचारमूलवेदाध्ययनशून्यः देशत्वादेतद्देशवदिति भावः । उच्छिन्न
शाखाबोधितेति कर्त्तव्यताशंकते ये कस्मिन्नपि कर्मणीति कर्त्तव्यतेयत्ता निश्चयो न स्यादित्यमानक एवायमाचार इत्याह गतेति । महाज
नपरिगृहीताचारस्यामानकत्वशंकावेदेपि स्यादित्याह । एवं हीति स्पष्टस्थिके ति । उच्छिन्नशाखवेदांगीकारे ननुष्ठानं कृष्टिकमीस्वया पल

न३

यमानस्य सर्ववेदप्रामाण्यापातिरा शी विश्वसुखनिपात इत्यर्थः। अनेकेत्यादि दूषयति। एनमिति तत्र कर्मणि नाना शाखाबोधिते

तिकर्त्तव्यताबोधनाय महर्षिप्रणीताः स्मृतयः संतीति नाना शाखास इत्यर्थः। अथ यथा एकस्य सकलशाखानवगमाच्छाखान्तरबोधितेतिक

र्तव्यताशंका येकशाखातो नार्थनिश्चयः स्यादिति भावः॥ मन्त्रार्थवादस्या छिन्नशाखामूलकत्वे सा पि शाखान्तरवच्छिन्ना पेग्रहेतेति नाच्छेदः सत्वे न

न्नूनं समुद्र सप्तरागोपदेशवत्स्या। श्वेवाप्रमाण्यमित्यत आह नवेति अयं प्रामाण्याकत्व धियानमच्छाखान्वयं न अपि त्वन्यप्रयुक्तमित्यर्थः।

तदेवं वेदस्यादावाराज्ञमितवदववद्देदाच्छस्य त्रीत्युपसंहरति। अतएवेति दिनरा त्रिज्ञासे श्वनव्यभिचारः। तस्या पि प्रसङ्गादिति भावः। ननु व

र्त्तमानप्रवाहाच्छेदमिद्धावपि प्राविप्रवाहासिद्धिः कुत इत्यत आह। अथ थेति। प्रागुपात्ताहक्षस्पदेशाद्यभावेन नोगाज्ञ न कच्चादित्यर्थः। नच

वमपि आद्यविच्छेदासिद्धोपरतंत्रपुरुषपूर्वकोनादिरेवायं सम्प्रदाय इत्यत्र न किं विदनिष्टमित्यत आह तथा चेति। प्रवाहत्वादिति शेषः।

धर्मा यागादिस्तस्य ज्ञानिरुच्छेदः। अधर्मस्य मंडली करणादेः। स्थापनाद्यवच्छा। ननु महाजनपरिग्रहादेवस्य प्रामाण्यपधीः स एव कइत्य

ग२

वई०टि तत्राह नान्तरिति सेतुदर्शनेतिअन्यथासिद्धप्रवृत्तिविषयत्वमित्यर्थः। तदेवाह नचेति। निमित्तमित्यग्रे सर्वत्रानुषज्यते। योगेति।
योग एव कर्त्तव्यो न तु वित्तविक्षेपहेतुर्यागादिरित्यनिमानेनेत्यर्थः। प्राथमिकस्येति। ब्रह्मचारिण इत्यर्थः। योगाभ्यसतानिमानेन कर्मका
ण्डप्रवृत्तिर्नस्यान्न स्य योगाव दिन्नविादित्यर्थः॥ प्रागुक्तेन विफलाविश्ववृत्तिर्नेत्यादिना वोद्धाद्यागामपरिग्रहेऽन्यथासिद्धिं नाह। संभ
३४ वंतीति अन्नयो रिति। अत्यंतमंमलिनः कायोदसीवात्यंत निर्मज्जइति हूर्वाघं शाखानामिति प्रकृति परिपातावपिप्रयोजनाकांक्षा। ३४
34 या। सचात्र आमवतश्चो यते। नवस्माकामित्यर्थः। एवमयपिनाङ्कुरश्चिदं डिमत भाष्यकारः। मनुवर्त्तमानो पाध्यनावे व्यतीतसूर्यस्यंद
ऽपाक्षयः स्फुरतश्चाह। आमतामिति। उक्तानस्येत्यर्थः। शरीरेति यथासुभुक्तोकर्मणां युगपद्वृत्तिनिरावेपि श्वासानुवृत्तिवला क्कदा।
वित्यतोभ्यः तथापरमाणूनां कर्मसंतानानुवृत्तिवशात्कदा विसर्गइत्यर्थः। प्रतयति। यावत्सवयाख्यः संयोगानुवर्त्तते। नावत्क्रमी
सत्ता नानुवृत्तिरित्यर्थः। प्रवयश्चयघण्व यपमात्रवृत्तिः संयोगस्तथापि द्व्यणुकारंभकसंयोगमात्रमत्र विवक्षितां क्रियानिति।

मन्वावर्षशतमेवकालोपाधिरित्यागमप्रसिद्धेराशङ्क्य यतइत्यर्थः । यद्वा । प्रकृतप्रलयं उत्थप्रलयादूर्ध्वमिति । कालोपाधिरित्याह । प्र-
लयादिति । सर्वदेशकालनित्यत्वं तस्य प्रवाहाविच्छेदरूपस्यैव नित्यत्वस्यासिद्धिरुक्ताद्ददानीमस्मदुक्तस्यापि महाजनपरिग्रहस्य सम-
दावसंभवादसिद्धिमाह । सर्वमिति । किंच महाजनपरिग्रहः प्रामाण्यस्य ज्ञापको न तूत्पादको गुणः । स्वतःवेदाद्यस्य प्रामाण्यस्याभा-
वात्किंतन्नयागृह्यमित्याह । ज्ञापकश्चेति । अयमर्थो महाजनपरिग्रहरूपः । द्वितीयामन्यथासिद्धिं दूषयितुमुपन्यस्यति । स्यादे-
तदिति । भावनायाः संस्काररूपाया विषयविशेषमनोधारणादेरनुप्रयत्नकृतापाधाद्धा आत्मसाक्षात्कारजनकत्वे क्वचिदपि दृष्टत्वादसौ का-
मिन्यादिसाक्षात्कारभ्रमजनकत्वात्तेन समाश्वासशङ्केत्यर्थमित्याह । तथापीति । दृष्टे संवादेऽप्यतीन्द्रियार्थे तदभावादित्याह । अहिंसा-
दीति । यद्यपि तदहिंसाप्रवर्तकानि तानि त्वनेन तदहिंसायाश्च निःश्रेयससाधनत्वं बाध्यते । ननु तदभावस्य हिंसायादि न साधनत्वं । तथाप्यत-
द्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिता यागाघे बोध्यमित्याद्यः । भावनामात्रेति । ईश्वरमूलकत्वे विवाद इति भावः । आगमैकदेशसंवा-

दमग्रामारामं निश्चित्याच्यत्रापि वदवेन तदनुमेयमित्याह। एकदेशेति। एकदेशसंवादो ग्रामारामसाधारणादिति न तद्भ्रमक इत्याह
स्वप्नेति। ननु महाजनपरिग्रहाज्ञावमाम्लके प्यागमसमाश्वासः स्यादित्यत आह। नवेति। सर्वत्र भावना साक्षात्कारजनिका न संभव
त्यनुभूतमात्रविषयत्वात्तस्या इत्यर्थः। कर्मयोगादिभ्यो योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। नवेति। हितसाधनत्वे न ज्ञानमुपयोगि न वस्तुत्वे नज्ञा
नमतिप्रसंगादित्यर्थः। भावना सा च्यावत्यत्रोपलंभ इत्यनुवंशनीयं न वाच्यत्रैवात्र साधनत्वनिश्चय। संभवनीत्याह। नवा। स्मिन्नि
ति। अस्मिन् कर्मयोगसाधनत्वे ननु प्रवृत्तौ सत्यां कर्मयोगान्वयफलस्यान्वयज्ञानात्साधनत्वनिश्चयः स्यादित्यत आह। अप्रतीतत्य
ति। हितसाधनत्वेनेति शेषः। हितसाधनत्वनिश्चयात्प्रवृत्तिस्संभवतन्निश्चय इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः। ननु योऽहं विहितविनि
षिद्धं कृतवानसो हमद्य तत्फलमनुभवामीत्यभिमानात्तदूहः स्यादित्यत आह। नवेति। एकेति। यथैकत्र जन्मनि कार्यभेदप्रत्यभि
ज्ञा न प्रत्यक्षसिद्धं न तथा जन्मभेद इत्यर्थः। अस्तु वा संवादात्समाश्वासस्तथाप्यधिकारिविशेषाद्यावश्यकोऽन्यथा लाघवप्रतिसं ३५

पनिबद्धमूलमेद।

वर्द्ध॰ प्र॰ यानेपिकृतकर्तृकवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानं तेषां न स्यादित्याह। तथा चेति। न वेदानामिव तदानन्तरीश्वरप्रत्यक्षादित्याह। नहीति। यथेश्वरराणा
हृष्टविशेषाज्ञेयतया शरीरव्यापारादिसाक्षात्कृत्य समाहितो कपिलादयो वेदमध्याप्यन्ते। तथापि कपिलादिभिरप्यध्यायत इत्याह। ईश्वरवदिति
तिअणिमादिसंपन्ना वप्यागमवप्रमाणं। तत्प्रामाण्यमप्यद्य एव वा नाश्वासः इत्याह। अत्रापीति। हेतुदर्शनमूर्ध्वं यद्याधारणादिरूपमहाजनपरिग्रहा
३६ नुपपत्तिरेवाणिमादिसंपन्नो मानमित्याह। आद्यतिति तथाविधाः किं बहवः कल्पनीयाः एक एव वा। नाद्य इत्याह। एवमिति। कल्पनायां लाघवसाचिव्या
36 दक एव विषय इति तत्त्वानात्वे मानाभावादित्यर्थः। कल्पनागौरवमाह। विदेहेति। विगतो विग्रहो देहो विदेहः। अंत्यमाशंक्य देश्वरादन्यस्मिन्नना ३६
श्वास न तत्रैव पर्यवसानमिति परिहरति। अक्षित्यादिपरिच्छेदार्थमुपसंहरन्नीश्वरं नतिमाह। कारमिति। जगत्कार्यद्रव्यजातं कृत्वा कृत्वा संहृत्य
संहृत्य कृत्वा सृजन्मायावशात्सृष्टिसंहारसतककारिसंपन्नपर्यःक्रीडतीवतं देवं स्तुत्यं विश्वासैककारणं सर्वजगन्मूलकारणं निष्प्रतिं बस्फुर
दिच्छाप्रभावं शिवं प्रत्युद्दिश्य नमन्नन्तकालेऽपि भूयासमित्याशंसा॥ ॥छ॥ ।६०३। ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगंगेश्वरात्म
जवर्द्धमानविरचिते न्यायकुसुमांजलिप्रकाशे द्वितीयस्तवकः॥ ॥छ॥ श्रीकृष्णायनमः। ॥छ॥ श्रीभवानीविश्वेश्वराभ्यां नमः॥ ॥छ॥ ॥

पत्रे ३८

नामक हर्मांजाति

सदाफलस्वेदं पुस्तकं

१०६० ॥

ग्रं
२॥

वर्द्धमानकृतस्य कुसुमाञ्जलिव्याख्यानस्य तृतीयः स्तबकः पत्रं ७९

सदाकालसेवंपुस्तके ३०००

न्यायकुसुमाञ्जली

ई०२

॥ ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ तृतीयं विप्रपत्तिं दूषयति ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपन्यस्यति। नन्व
तदपीति। अन्यथासिद्धिनिराकरणमपि कथमीश्वरसाधनाय। तत्र प्रत्यक्षबाधादित्यर्थः। मतत्स्वरूपसदनुपलब्धिसहकृतप्रत्य
१ क्षबाधमाह। तथाहीति। यद्यप्यनुपलंभेनेश्वराद्यभावासिद्धावत्यंताभावसाधने दृष्टापत्तिः। प्रागभावप्रध्वंससाधने चाप्यसिद्धांतः॥ तथा १
पि क्षित्यादिकं यदि सकर्तृकं वेदद्ध्यसवज्ञ्कः स्यात्। तदा तदन्नयोपलभ्येतेत्यर्थः। अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकतायामयोग्यपाछ्दइति
योग्यानुपलब्धिर्बाधिका वाच्येत्याह। अयोग्यत्वादिति। एवं शशशृंगीपत्तुत्वादित्यत्रापि तद्बाधो न स्यात्। अयोग्यत्वाच्छशशृंगस्येत्या
ह। एवमिति। शृंगत्वस्य योग्यसंस्थानव्यंग्यतया योग्यव्यक्तिवृत्तित्वनियमाच्छशीयं शृंगमित्याह। शृंगस्येति। एवं शरीरविशिष्टानि
कर्तृत्वेन कर्तृयोग्यतानियमाद्विशेषणाभावेन विशिष्टबाध एवेत्याह। चेतनस्यापीति। ननु कर्तृव्यापकशरीरबाधाद्व्यापककर्तृबाधपरा
मर्शः प्रत्यक्षबाधस्यापक्रांतत्वात्। व्यापकानुपलब्धिलिंगकानुमानबाधमाह। व्यापकेति। व्यापकशरीरस्वासोऽप्यर्थादिस्वतिकर्मध्या

रयः। आदिपदाच्छरीरादिचेतनप्रवृत्तेः चेष्टासाधनता ज्ञानत्या स्वान्नद्धायसापि वाधिते वेत्यर्थः। योग्यादृष्टिरिति। योग्यानुपलब्धिः क्वा।
योग्यपरमात्मनि वाधिका शृंगस्यापि तथात्वे नत्वाधियोग्यानुपलब्धिर्न वाधिका। तद्विशिशशृंगमयोग्यं योग्यानुपलब्ध्याग्रहीतेनेति भिद्यते
यन प्रति वादिनः स्यात्। अथ शशशृंगं योग्यमेव नायोग्यं तदा प्रतितराज्ञप्रतिवंदिः व्यापकानुपलब्धिलिंगकं वानुमानमीश्वरासिद्धावाश्रयासिद्धं
तस्मिद्धे वाधर्मिग्राहकमानवाधितमित्यर्थः। सामग्री ति। यथायोग्यापि घगदिरालोकाभावान्नोपलभ्यते तथात्मा ज्ञाणिकादिज्ञानादियोग्य
गुणोपधानसहकार्यभावान्नोपलभ्यत इत्यर्थः। यद्यप्येवमुपध्यायकतृतीयलिंगपरामर्शसत्त्वादात्मबुद्धिधारेयस्यात् नं नुमितिः। न चानुमि
तिसामग्र्यैव प्रतिवंधिका। कारणामेलककृपायां सामग्री मितरकारणानां चानिवारात्तृतीयलिंगपरामर्श एव प्रतिबंधको वाच्यः। तस्य
च योग्यविशेषगुणत्वेनात्मोपलंभकस्य तथात्वात्। तथापि रूपवत्प्रत्यक्षविशेष्यगुणत्वाकृत्मेत्युद्भवत्वजातिसत्वाददृष्टज्ञानस्यनात्मो
पलंभकत्वमिति तदुपधानेपिनात्मग्रहः। अत एव वाधंतशद्यो रुद्भवत्वाभावान्नप्रत्यक्षत्वमित्यके। आत्ममनः संयोगविशेषस्यात्मग्राहकत्व

वै६०३ मनेनोक्तमित्यर्थः। मनस इति। यद्यपि सुखस्तैयतएव न ज्ञानं ततपवात्मायदोपपन्नो योगपविशेषगुणोपधानमतंत्रं। तथापि द्रव्यमात्राका
रसामान्यतएवयोगपविशेषगुणस्य प्रयोजकत्वावधारणादि तदुक्तं। अस्संमतमिति। विभुनो मनस इंद्रियाप्रत्यासत्तेरभावादित्यर्थः। सर्वदेति। द्र
२ व्यत्वं परमाणुभिः स्पर्शरहितत्वं वगुणादिनिर्व्यभिचरतीति विशिष्टं लिंगं। तस्माभ्युत्पन्निज्ञानासत्वाद्यनियारहृत्यतउक्तं। सर्वदेति। अनारंभकद्र
व्यत्वं द्रव्यानारंभकद्रव्यत्वमत्र विवक्षितं। अतो न कर्मसंयोगाद्यारंभके मनसि स्वरूपासिद्धिः। तथापि घटेनानैकांतिकतत्पतउक्तं नित्यत्वे सती २
ति। कालादिर्दृष्टांतः। न च महत्त्वमुपाधिः। साध्यव्यापकत्वात्। न च सुखादिकं मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकगुणत्वान्निर्गुणत्वव्याप्यजातिम
त्। नित्यवृत्त्यनित्यविशेषगुणत्वात्। शब्दवत्। पाकजवच्चेति प्रतिरोधः। मूर्त्तत्वस्याप्रयोजकत्वाद्नात्मवृत्तित्वस्योपाधित्वाच्चेति भावः। आपातत
इति। यावन्मनो न सिध्यतीत्यर्थः। स्वरूपासिद्धिमवाह। तथापीति। आद्यस्यापीति। लिंगाज्ञानादेरित्यर्थः। द्रव्यत्वं विनाकृतं च रूपादि निर्व्यभि
चारीति भावः। ४ तदर्थहेतावात्माद्दृष्टांतः। ४३ अथेति। ज्ञानकरणाजन्यः सुखाद्यनुभवः इंद्रियजन्यः। जन्यप्रत्यक्षत्वात्। रूपप्रत्यक्षवत्। स्प

र्शाद्य विभुयत्वेन विशेषगुणानां त्वमादिना र्थान्तरं। गंधादिग्रंथ्येकैकमात्रप्रत्यक्षाजनकत्वेन पृथिव्यादिभेदसिद्धौ निस्पर्शत्लाघवाद्वनिर

वयवमित्यर्थः। तथापीति। यथा श्रोत्रस्पर्शेन्द्रियतया कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्यैवेन्द्रियत्वात्तदनवच्छेदे नोत्पन्नोऽपि शब्दो न गृह्यते तदवच्छेदे

नोत्पन्नस्यापि तस्य तदुपघातान्न ग्रहः। तथा मनोऽनवच्छेदकशरीरावयवावच्छेदे नोत्पन्नं सुखाद्यपि तदवच्छेदकावच्छेदे नोत्पन्नं वत्तदुपघातान्न

गृह्यते इत्यर्थः। असमवायीति कार्यं विभुविशेषगुणासमवायी नियमः। अतो नव्याप्यवृत्तिकर्मजन्यविभुपरमाणुसंयोगे नव्यभिचारः। ननु किमस

मवायिकारणं यावच्छिन्ने विभुकार्यं जनयतीति नियमः। यावच्छिन्ने जनयत्येवेति वा। यावच्छिन्नमेव जनयतीति वा। आद्ये सुखादेरधिकदेश

त्वमापादकाभावः। द्वितीये अणुमनःसंयोगोऽपि यावच्छिन्ने अधिकदेशे जनयन्न नियामकाभावात्। अन्त्ये पि तवापि सुखादेरणुदेशतापत्तिः॥

मनोवेन्नवपि तद्विरोधस्य। अथ निमित्तवं वदनाद्यनुरोधेन सुखादेर्न्यूनाधिकदेशता निमित्तवायुसंयोगादिवशाद्वेन तु समवाय्यनुरोधा

त्तर्हि मनोवेन्नवपि तथास्तु। न च विभुकार्यासमवायिकारणं यावच्छिन्ने कार्यकरात्पवन्निर्याकाईशसंयोगइव शब्दमिति विवेदनाद्यनव

धि १

वर्द्धमान न्नेपि सुखादि स्यादिति वाच्यं। तद्देशावच्छिन्नवेदनसुखेच्छितद्देशवेदनसापेक्षोऽसमवायी ति कथं तन्निरपेक्षस्तत्कार्यस्य। तथा च शरीरमात्रस्या
पाधित्वेपि निमित्तवशात् सुखादेर्नियतदेशत्वं स्यात्॥ ॥अत्राहुः॥ ॥किंतु विभुकार्ये विशेषगुणस्य न स्वासमवायिकारणान्यूनदेशत्वमि
तिनियमः। मनोवेत्ववच्छरीरं व्याप्येव मनस्संयोगासमवायी तितदवच्छेदं व्याप्येव सुखादेरत्युत्पत्त्यापत्तिः। ततश्च पादावच्छिन्नं सुखं य
३ दि शरीरावच्छिन्नासमवायिकारणकं स्यात् शरीरव्यापकं स्यात्। निमित्तकारणस्य वाधिकदेशत्वमात्रत्वप्रयोजकत्वात्। अत एव निद्रा ३
३ घतद्देशस्य सरसीमग्नस्य सर्वांगीणसुखधीत्वं रुत्पन्नैवेति भावः। नियमेति। सर्वत्रामेव शरीरादीनां मुपाधित्वे कुतो नियमं तद्देशसु
खाद्युत्पत्तिरित्यर्थः॥ धर्मिग्राहकेति। सुखाद्युपलब्धीनामिंद्रियजन्यत्वानुमानेन मनोऽणुत्वानुत्वेपि त्र नुपपत्तिवशाद् अणुत्वं विभ
य इति धर्मिग्राहकतुल्यतया तद्बाधकः। प्रागुक्तेति। धर्मिग्राहकमानमीवाधइत्यर्थः। युगपदनेकविषयसंवत्वेद्ध नानेंद्रियसंयोगे
सति ज्ञानक्रमानुपपन्नेरणुत्वेनैवतदुत्पन्नेरिति भावः। यदि वाद्दृष्टवशात्कोदोषादकाशसदा तत एव ज्ञानक्रमोपि स्यादिति म

हि

न सिद्धो नमानमस्ती त्वाश्रया सिद्धा हेतुतेत्यत्वाह ।। यदि वेति । तथापीति । एकं करणमेकत्रैकदा एकावच्छेदेनैकजातीयामेकामेव
क्रियां जनयति न त्वनेकां । एकत्रेत्यादि विशेषणात् कुठाराग्निशब्दानां युगपदनेकच्छिदादहनपादि नानादिगवच्छिन्नानेकशब्दजनकत्वेऽपि न
व्यभिचार इति करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः स्यादित्यर्थः । ननु तथापि चक्षुरादेरवच्छेदेन शब्दवच्छिन्नदेशांशांशे वक्ष्यमाणा विविधविजातीया
मग्निसंयोगवदनेकां क्रियां कुर्यादिचेति वाच्यं । ज्ञानकरणमेकत्रात्मन्येकदैकमेव ज्ञानं जनयति समूहालंबनकरणावशात् कथमन्
यथा नानाज्ञानसामग्रीसत्वे समूहालंबनमेव ज्ञानं । ननु ज्ञानसामग्रीसत्वे कार्यावश्यंभावात् तदसत्वे किं करणधर्मत्वेन तस्य सद्
कार्यान्तरमात्रपर्यवसायित्वात् । नाज्ञानकरणस्यैकत्वैकज्ञानमात्रजनकतया तत्र करणाभावे नैव सामग्र्यसत्वात् शक्तिप्रत्यूहुरिति । तस्यानेका
करणापेतस्यानेककार्यकर्तृत्वादिति भावः । चक्षुरादीनामिति । एवमयोगपद्यात्पुनः सएव ज्ञानयोगपद्यप्रसंगः करणधर्मत्वेनापि प्रत्यु
कम विशेषादिति भावः । नचैवमिति । एवमप्येकदा बहूनां ज्ञानानामनुत्पन्नावप्येकदा नानेन्द्रियकरणकानं रूपादिज्ञानमेकं स्यादेवैकं

वर्द्दि०टी
न
४

न्द्रियजन्यसमूहालंबनवदित्यर्थः। न च वाक्षुषत्वादिजातिसंकरापत्तेर्नैकं ज्ञानमिति वाच्यं। तथा सति फलविरोधेनैकस्यापि ज्ञानस्यो
ज्ञानापत्तेः। चित्ररूपवाक्षुषादिविजातीयस्यैव ज्ञानस्य सामग्री सत्त्वेनोत्पत्त्यापत्तेश्च। न च तत्र फलान्यथा। अत्र फलाभावे हेतोः कल्पनत्वा
पत्तेः। अन्योन्यप्रतिबंधकत्वेनाज्ञानमेव स्यादिति न चैकस्य ज्ञानमित्युक्तं। वस्तुतः पंचसु पदेषु करणांज्ञानं जनयति नापरातीति तत्र नियाम
कमाशये यः। अथ यथाज्ञानं न नैतेषां कर्तृत्वं कस्मादध्यादिति भावः। आत्मप्रमाविज्ञानात्। नवत्येवेति। एकैकेनेंद्रियाणां स्वस्वविषय ५
समूहालंबनमेकं ज्ञानमुत्पद्यत एवेत्यर्थः। आशयमुद्घाटयति। एकेंद्रियेति। तत्रापीति। दीर्घशष्कुलीभक्षणयतो गंधादिज्ञानमेकं मनेकेंद्रि
यजन्यमुत्पद्यत इत्यर्थः।। यौसंगेति। एकेंद्रियासक्तमनसोऽणुनामनसा युगपदनेकेंद्रियासन्निकर्षान्नत्वज्ञानमक्रमस्य सर्वसिद्धत्वान्न दृ
ष्टांते न तत्रापि गंधादिज्ञानोत्पादः क्रमेणाभवतीत्यनुमीयते। कालसौक्ष्म्याद् क्रमो न लक्ष्यत इत्यर्थः। ननु दृष्टांते नेकेंद्रियमनःसंयोगद्धा
नाभावो बुभुत्साप्रयुक्त इत्याह। बुभुत्सेति। बुभुत्सानुत्पादेत्यर्हत्स्वेवर्न चेतरज्ञानप्रतिबंधिका किंतु यथायथापयुज्यत इत्यादि। न द्दीति। ननु

बुभुत्सायां ३ तंत्रं चैकथं मनोणुत्वपक्षे मंदो बुभुत्सितशब्दार्थग्रहतेनाथ्यः। तं नत्वेपि कथं दशभिः पठ्यमानानां सुगाथानां सुतावज्ञो वरबु
भुत्सायां प्रणिधानेन सर्वेषामज्ञानेमेकदा मंचानवर्णे ॥ात्ममनस्संयोगविशेषाः कार्याश्चेयो म्निसपूर्व किं विच्छेद्य यदहेतु स्वदव्ययद
प्रतिबंधकश्चेति वाच्यं विभुत्वेपीन्द्रियमनस्संयोगाविशेषस्य तथात्वेथ्यासंगोपपत्तेः। अथ प्रत्यक्षानुकूलेन्द्रियमनस्संयोगाद्वारा वा बुभुत्सा
प्रणिधानयोः प्रत्यक्षहेतुत्वमिति वाच्युं आदि बुभुत्सितग्रहेक्षन्तवानाम्याश्रवबुभुत्सितशब्दावच्छेदेन मनस्संयोगाद्युगपज्ज्ञानासामुपलंभ
प्रसंगात्। प्रत्येकसामग्रीसत्वात्। उच्यते। यद्यपि बुभुत्साप्रणिधानेन शब्दग्रहमात्रे सहकारिणा नवोत्तरग्रहप्रतिबंधकेन तथापि नाना
शब्दसमवायदशायां यश्शब्दग्रहः स व्रजतथो स्वथाभावः। तथैव तेषामन्वयव्यतिरेकनियमात्। नवाणावपि मनसि सरसनसंयुक्तेव
कंसयोगस्यापि संभवात् इक्षुसमुद्गुडकद्रव्यज्ञानयोगपद्यार्थोपपत्तिः। रसनसंयोगकाले मनसश्चक्षुसंयोगे मानाभावात्। तस्माद्बाह्यभज्ञा
नवतोमे ४ मनःसंयोगाक्षत इति सैद्धान्ते ताथ्य इति चेन्न। युगपत्कथं पठ्यमानासु विंशतिगाथासु तावद्बुभुत्साप्रणिधानयोः सत्वे तावद्गाथावच्छे ५
देन

वर्द्धन्त त्वक्स्पृष्टविषयसंबद्धानि त्वगादीनि स्वविषयसाक्षात्कारहेतुसंयोगाश्रयाणि। तदा स्वविषयसाक्षात्काराजनकत्वात्। असंयुक्तपट
वत्। अन्यथा सामग्रीसत्त्वे युगपज्ज्ञानोत्पादप्रसंगः। नित्यैकगुणास्येति। अनित्यपदं भ्रमे एकपदं द्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय। नित्यवृत्त्ये
कवृत्त्यनित्यगुणत्वेन मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणाकगुणात्वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं साध्यमित्यर्थः। ननु मनो वयवदस्तु। तस्य सं
५ कोचविकासाभ्यां ज्ञानक्रमयौगपद्ययोरुत्पत्तेः। शष्कुलीभक्षणानंतरं गंधादीनां युगपदुत्पत्तेरपि नानुव्यवसायस्य वा चकं विना प्रमाणाभावा ५
5 मैवं। यदि हि संकोचविकासहेतुरदृष्टं तदा तत एव तदुपपत्तिरस्तु। किं मनसा। नाप्येकपंचबुभुत्सया तौ भवतः। बुभुत्सायाः हेतुत्वाश हेतुत्वे
बालाद्यवादिः सुमनोऽणुत्वेनाणुमनः पंचकमस्तु। अवयवितो लघुत्वात् बुभुत्सावशान्नेमामेकपंचेंद्रियसंबंधादुपपन्नेरित्यपास्तं।
पंचबुभुत्सायां पंचेंद्रियसंबंधव्यासंगादुपपन्नेरित्यभिप्रेत्याह। तस्मादिति। एवमोपोद्घातिकं मनोवैभवनिराकरणं समाप्य प्रकृते
योजयति। तथा चेति। एतदेवेति। विशेषगुणोपहितात्मग्राहकत्वमित्यर्थः। अनिंद्रियप्रत्यासन्नत्वान्मनसः स्वप्नप्रत्ययात्प्रपि न स्पु

रित्याह। व्यापेति। सर्वेंद्रियप्रत्यासत्तिविरहे मनसो ज्ञानाजनकत्वं न तु व्यापित्वप्रत्यासत्तिमतोपीत्याह। तत्तदि। उद्बोधः सहकारिसाकल्यं।।
विषयस्मृतिहेत्वादृष्टादिसांनिध्यान्मनः। साक्षाज्ज्ञानुभवो जायत इत्यर्थः। सदृशदर्शनादेरुद्बोधकस्याभावात्संस्काराद्बोधो नस्यादित्या
ह। उद्बोध एवेति। न तदेवोद्बोधकं किंत्वदृष्टादिकमपि यथासंभवमित्याह। मंदेति। मंदत्वं गत्वादिव्याप्यजातिः। उन्मादेरिति। अनुद्भूतरूपा
द्भूतस्पर्शतेजः स्पर्शादेरित्यर्थः। स्वापमुक्त्वा सुषुप्तिमाह। यदावेति। आत्मनो निरिंद्रियप्रदेशः पुरीतत्।। किंचिन्मनः कंचिदेवात्मानं गृह्णा
तीत्यपि नाशङ्कीत्याह। नापीति। एकस्यापि मनसोनेकात्मग्राहकत्वादित्यर्थः। नहीति। नैयायिकमतमिति शेषः। नाहंतानुज्ञानार्थयोरिव
त्ममनसोरपि स्वाभाविक एव संबंधो यतो मुक्तावप्यात्मनो निरतिशयानंदसंदोहाभिव्यक्तिः। एकात्ममात्रज्ञानजनकत्वं मनसः स्वभाव
इत्याह। स्वभाव इति। एकस्यात्मन एक एव मन इति स्वभावः। एकं मनः एकमेवात्मानं गृह्णातीति वा। द्वयमपि जीवन्मुक्तौ नास्ति। तत्र क
यथूक्तवद्भूतरमनः स्वीकारात्। योगिनामप्यात्मसाक्षात्कारजननादित्याह। मुक्तावेति। जीवन्मुक्तौ। यदीयादृष्टाकृष्टं यन्मनस्तस्यैव

वर्द्ध०टी ग्राहकं। योगिनामपि ततएव तदीयत्वं तस्याऽहंकस्यापि तदीयत्वं तदीयमानो निष्पन्नत्वे नवीजांकुरवद्वनानवस्थादोषऽइत्याह।
नाडकेति। यथापरात्मनि परमनानसाक्षात्कारजनकं। तथापरवुद्ध्यादावपि ज्ञल्पत्वादित्याह। एतेनेति। यशप्रतिवंदिःस्यान्नइत्यमा
६ त्विमेव्यतइत्याह। नहीति। नदितेनेश्वरसाधने किंविद्रूष्यतइत्यर्थांतरं निग्रहस्थानमित्याह। ततइति। आशयमविज्ञानाह। नदिति। न
सिद्धावपि नप्रकृतेहूआ।मित्याह। एवमिति। मामनमाह। पशुत्वादिति। पक्षसमत्वादेवनाश्वादेोव्यभिचारइतिभावः। आशयंस्फुरयति। ८
6 परेति। यदीश्वरसिद्धौ ज्ञदा शशशृंगमपि सिद्ध्यादिति परमेश्वरसाधनेप्रतिवंदिस्तथा वार्थांतरमित्युक्तं। नत्वनुपलब्धिमात्रेणायथा।
शशशृंगानावसथाज्ञित्पादेोकर्तुरप्यज्ञावइति वाधनप्रतिवंदिरित्यर्थः। ननुयदिज्ञितौ कर्त्तास्यात्रशशशृंगमपिस्यादिति साधनएव
प्रतिवंदिःस्यात्। इत्यपत्तेरन्नावादित्याह। तत्रैवेति। मिथइति। परात्मादे[illegible]रयोग्यस्योन्नयवादिस्वीकारात्प्रत्यक्षेणानुपलंभमात्रं नायो
ग्यवाधकमित्यर्थः। अर्थांतरंहिपुरुषदोषोननुसाधनदोषइत्याशयेन पृच्छति। नथापीति। शशशृंगस्यात्यंतमन्नावइति सर्वमाम

वाधितप्रत्यक्षवाधः शृंगत्वस्य जाते यौगपसंस्थानत्वं गपत्वेनायोग्यपशं किन्तुं तु मप्यशक्यत्वात्॥ अन्यथा तद्व्यतिरेकाप्रसिद्ध्यानुमा
नानवकाशात्तत्त्व यिनश्वानंगीकारात्परात्मनश्चामयोग्यस्यापि कर्तृत्वात्र कर्तृत्वं योगत्व नियत्त मित्याशय वतत्रनिरंर्ने ति। यथा
त्वप्रमाणेति। यदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः। अतो नत्तूमात्रावेष्व ग्निसत्वा व्यभिचारः। अतएव तदेकप्रमाणकत्व सिद्धेरितिवक्ष्यति। का
र्यमात्रप्रमाणान्वयस्य द्विशेषनिष्टत्वमात्रेण न निवर्त्तते। कार्यमात्रस्यैव न व्याप्तिरित्युपसंहरति। तस्मादिति। तथा च प्रमाण वि
शेषनिष्टत्वावपि प्रमाणसामान्यसत्वात्तदेकप्रमाणगम्यत्वमसिद्धमित्यर्थः॥ न च प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्तिर्यतः प्रमाण विशेषा।
त्वाव प्रमेयासत्वंस्यादित्याह। नवेति। अनियमेनेति। सर्वपुरुषापेक्षयेत्यर्थः। व्यापकेति। तत्र व्यापकनिवृत्तौ तत्र व्याप्यनिवृत्ते रि
त्यर्थः। कार्यविशेषस्यकारणव्यापकत्वमाह। परमेति। कार्यत्वपक्षानादियोग्यमात्रस्येति। व्यापकमित्यनुषज्यते। न च लाद्वित
विनष्टवीजव्यभिचारः। यस्मामान्यं यत्कारणतावच्छेदकं तदवश्यं तज्जनकवृत्तीत्यर्थः। नित्ययोग्यानिश्रायकत्वाद्वा। अन्य

वर्द्धं०न्हृ० थेति। कदाचित्कार्यव्यतिरेकोपलम्भाभावादपि संदेह इत्यर्थः। प्रकृतेपीति। ईश्वरो न कर्त्ता। तद्व्यापकशरीरादिशून्यत्वात्। व्यो
मवदिति व्यापकाभाववल्लिंगकमनुमानमित्यर्थः। आभासेति। असत्ख्यात्युपस्थितमित्यर्थः। यदीश्वरकर्तृत्वनिषेधस्साध्यते तदा।
७ श्रयत्वमीश्वरस्य यदि तस्यैवाभावश्चेदीश्वरस्य प्रतियोगित्वात्। तन्नयमपि नास्तीत्याह नस्येति। कुतः। व्यावर्त्येति। व्यावर्त्यः प्रतियो
7 गी तदभावश्च। भाविकी पारमार्थिकी विशिष्टताश्रयता। वस्तुनः आभा॥ कस्यचिदभावविरहरूपत्वं च प्रतियोगित्वं। अस ७
त्ख्यातेः कारणाभावेन निरासादित्यर्थः। नन्वनुमितिरेव पक्षः। तथाहि। इयमनुमितिरयथार्था। अशरीरकर्तृज्ञानवात्। ज्ञानेति
त्यज्ञानत्वाद्यापदः कर्त्रा वैच ज्ञानं नित्यमिति ज्ञानवदित्यस्तु न वा पक्षव्याविरोधः। अनुमितिर्दृष्टपक्षीयानन्तु तद्यथार्थत्वमपि। अप्रयोजकत्वात्।
अन्यथा पर्वतोऽग्न्यनुमितिरयथार्था उत्तरयमिद्ध। मंग्निमद्भिन्नाग्निमत्त्वज्ञानत्वात्। इदं ह्यग्निमानिति। ज्ञानवदित्यापत्तेः। अपि च। अनुमितेरयथार्था
त्वं दोषादुत्पन्नमनेन ज्ञाप्यं न त्वनेनोत्पाद्यं तत्र वायमवदोषादोषांतरं वा। नाद्यः। अन्योन्याश्रयात्। नांत्यः। तदभावात्। नवेति। आभासाभास

देव २

न३

ससंकारापन्नेरितिभावः। कथमिति। यदि नासतो निषेध्यत्वमिति शेषः। न कथंचिदिति॥ नात्रापि कल्पितस्य निषेध्यत्वंऽशशेधिकर
ता शृंगस्यैव निषेधादित्यर्थः। सद्धीति। पारमार्थिकाभावप्रत्यय एवेत्यर्थः। प्रतियोग्यधिकरणयोर्वस्तुत्वादिति भावः। नचेति। प्रामाणिक
त्वेन घटस्य व्यवहारः प्रामाणिकस्यैव निषेध्यत्वादित्यर्थः। किंच। अनुपलब्धिमात्राद्भिन्नं निषेधनिश्चये तो द्वयोच्छेदा योग्यानुपलंभाश्चवा
च्यः। योग्यता च प्रतियोगितद्व्याप्येतरतत्सर्मापकसाकल्यरूपा सा लौकिकनाक्षीति दोषसविवतज्ज्ञानसामग्रीरूपा सा वाच्या। तस्यां च सत्यां।
नालौकिकस्यानुपलंभः। उपलंभस्यैव सत्वात्। अनुपलंभदशायां च तज्ज्ञानसामग्रीरूपा योग्यतैव नास्तीत्याह। अपि चेति। किं नचेति। न केनापी
त्यर्थः। सर्वथेति। प्रमाणादित्यतिशेषः। नच नान्नासोपलब्धस्यापि नेदं रजतमिति निषेधादुपलब्धमात्रस्य निषेधो न तु प्रमितस्येत्यत आह।
तदितरेति। रजतेदंः प्रामाणिकत्वे न योग्यस्यैवानुपलंभाद्विषेधो न चान्नासोपलब्धस्येत्यर्थः। तथैव किं न स्यादित्याह। ननु कथमिति। अ
भावस्य सामग्रीकालेऽनुपलंभाभावादनुपलंभकाले च तद्रूपयोग्यताया असिद्धत्वादित्याह। अत एवेति। नन्वेवं घटादावपि दोषस्योपलं

नकारणत्वात्तदभावोपि न गृह्येत ॥ प्रमापकस्याकल्पस्य विवक्षितत्वे गुरुत्वस्यैव प्रमापकस्याभावात्तस्याकल्प्यासिद्धेः ॥ ॥ अत्राङ्कः ॥ प्रत्य
क्षप्रमायामिन्द्रियार्थसंनिकर्षस्य गुरुत्वात्तस्यैव मध्या प्यवादेवतदन्यगुरुस्यैव तत्राकारणत्वात् । घटादौ गुरुत्वान्यप्रमाकारणत्वेन योग्य
ता । शश शृङ्गं खवद्दौ बाध्यत्वा नकारणत्वेन योग्यतादौ बाध्यप्रमापकस्याभावादित्यर्थः ॥ शश इति । ननु गविशशशृङ्गं नास्तीति प्रतीति
वलात्प्रतियोगप्रवृत्तिधर्मेण शशीयत्वेनावच्छिन्नशृङ्गाभावः प्रतीयते वाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात् । मै
वं । प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावे हेतुतया तादृशप्रतीतेरसिद्धेः । अन्यथा प्रतियोगिनि विकल्पकादपि
न्यतिरेकप्रतीत्यापत्तेः । न सर्वज्ञ इति । परेषां सर्वज्ञाप्रसिद्धेरत्र किंचिदभिज्ञत्वमेव साध्यं तत इति । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेरनभ्युपगमा
ज्ञातत्वे नापि तदुपस्थितिरिति भावः । सर्वत्रेति । आत्मत्वप्रपक्षप्यसर्वसत्त्वे क्षित्यादिकर्तृकत्वे वसाध्ये सिद्धसाधनमित्यर्थः । न वात्मत्वमस
र्वज्ञत्वव्याप्यं ज्ञानत्वं वा नित्यत्वव्याप्यमिति वाच्यं विपक्षे बाधकाभावात् । अन्यथा मूर्त्तत्वमवयविव्याप्यमिति परमाणुरपि न सिद्ध्येदिति ।

कः। तथा चेति। जिज्ञासितधर्मिणो धर्मिणः पक्षत्वात्तदभावेनाश्रयासिद्धिरित्यर्थः। आगमादेरिति न चागमादेरीश्वरे प्रामाण्यमपि नात्र
प्रामाण्यमिति वाच्यं। तद्रूपेणाप्रसिद्धादित्यर्थः पक्षत्वे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातादिति भावः। संभावयेति। उत्कटकोटिसंशयमात्रेणेत्यर्थः। दृष्ट्य
दृष्ट्योरिति। सप्तमी द्विवचनं तद्दर्शने तत्त्वनिश्चयाद्दर्शने चाभावनिश्चयान्न संदेह॥ प्रत्यक्षेति। गोलकादावप्यदृष्टत्वात् अनुपलब्ध्या चावा। वि
तदेवाभावात्प्रत्यक्षं प्रामाण्यं कमपि न स्यादित्यर्थः। तथा चेति। पुत्रादि मित्रस्याद्दर्शनाच्च न स्यादिति गृहाद्यप्रत्यायनेनेत्यर्थः। प्रत्युतेति। पुत्रा
देरदर्शनादेरित्यर्थः। ननु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति चार्वाकसिद्धांतादनुपलब्धिः प्रत्यक्षसहकारिणी। न च गेहाद्बहिर्गमने अधिकरणेन सहेंद्रि
यसंनिकर्षोस्तीति न तत्राभावनिश्चयः स्यात्। संनिकृष्टदेशे चाभावनिश्चयेपि ध्वंसं निश्चयाद्वशोकस्यापात्। अत एव पर्वतपरभागेन सहेंद्रि
यासंनिकर्षाभावाद्वह्न्यभावनिश्चय इति तत्र संशयात् अनुमानप्रवृत्तिः॥ ॥अत्राहुः॥ ॥अधिकरणज्ञानमात्रमभावबुद्धौ हेतुः। ननु तदिंद्रियसंनि
कर्षोपि। अत एव देवदत्ताद्यभावस्य हि करणा। संनिकर्षपि गृह्यत इत्युचार्वाकसिद्धांतमाश्रित्याह। पुत्रादेरस्मरणात् नैवं करोतीत्याहास्मर

वई०२ णेति। स्मरणादितिवक्ष्यः नुभवग्रहणां तत्प्रमाणाभ्यूहनार्थं। पुत्रादिस्मरणां तदभावग्रहेऽनुकूलमेव प्रतियोगिज्ञानं विना तदभावग्रहा दि
त्याह प्रतियोगीति। अनुपलंभकालइति। तथाचानुपलब्धिमात्रमभावसंशयहेतुः न तन्निश्चायकमित्यर्थः। हेतूनां पुत्राद्युत्पादकानामित्य
१८ र्थः। स एवेति। नानुपलब्धिमात्रेणाभावनिश्चय इत्यर्थः। अत एवेति। हेतूनां बाधादेवेत्यर्थः। ननु वह्न्यादीनामपि स्वोपलब्धिकालसत्त्वमन्य
दा च सत्त्वमित्यत एवेत्यत आह। नचेति। उपलंभेन्द्रिययोर्युगपदुत्पन्नयोः पौर्वापर्याभावादित्यर्थः। एतेनेति। अनुपलंभमात्रस्यासाधकत्वेन दे १८
वांतरस्याश्रयासिद्धिनेत्यर्थः। मीमांसकश्चेति। अनुपलंभमात्रस्याभावासाधकत्वादसर्वादिसिद्धान्तो भग्नं। योग्यानुपलंभस्य बाधकत्वे नायो
ग्यपरमात्मादावादइति भग्नं। यद्यनुपलंभमात्रान्नाभावनिश्चयस्तदातीन्द्रियाभावविशंकया व्याप्त्यनिश्चयान्नानुमानमिति न तत ईश्वरसि
द्धिरित्याह। यद्येवमिति। अनुमानाभावे तद्ग्राहकप्रमाणापेक्षा यपि न तत्प्रमाणमित्याह। तदभावइति। बलुःपंचेति। पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधि
तत्वासत्प्रतिपक्षत्वानि व्यभिचारिरूपाणि केवलान्वयिनि। सपक्षसत्त्वाभावे विपक्षासत्त्वं केवलव्यतिरेकिणि। उभयं त्वन्वयव्यतिरेकि

राः। तित्र एवं रूपाणि। तद्धर्मा इति। उक्तरूपसंपन्निर्गः तत्र दर्शनादर्शनात्मकप्रमाणागम्यो व्याप्यावश्यकः। अन्यथा तयोर्निर्विषयतापातइ
त्यर्थः। सामान्यत इति। रूपरसयोरकार्यकारणभूतयोरपि व्याप्त्युपगमादित्यर्थः। सर्ववदिति। सर्वकारणां तद्यस्या विविषयतया लिंग
मुनिस्पात न्यथा। कारणैकदेशस्यापि तदितराशेषकारणाव्याप्यस्यान्यतं तु संयोगादेः पटादौ लिंगत्वापातात् कारणादित्यर्थः। निर्वाहेति। साध्या
भावसहचारदर्शनस्पर्शकैर्वीजस्याभावाशनावेवाव्यभिचारएवस्फुटदोषइत्युक्तमित्यर्थः। अल्पविषयइति। व्यापकवह्निव्युत्पत्ताभावव्य
तियोगीत्यर्थः। तन्निवृत्तावित्ति। धूमनिवृत्तावपिवह्निनिवृत्तेरित्यर्थः। तस्यैवेति। आर्द्रेन्धनप्रभववह्नेरित्यर्थः। सामान्येति। वह्निसामान्यव्याप्य
प्यत्वेतद्विशेषव्याप्यतेवनस्यात्। सामान्यस्य वह्निविशेषव्यापकत्वादित्यर्थः। तथाच विशेषव्याप्यत्वे सामान्यव्याप्यत्वं ध्रुवमिति भावः। न
शङ्केति। गुणादिनाशेनावकार्यत्वस्य प्रयोजकत्वेकृत्स्नेइच्यमाशेत व्याप्यसावयवत्वस्यापि तत्त्वांगा कारणादित्यर्थः। कथं तर्हीति सहचा
रदर्शनस्यव्यभिचार्यव्यभिचारिसाधारणत्वात्तदेवविशेषादर्शनसहकृतं व्यभिचारशंकाबीजमित्यर्थः। एवं सतीति। अवश्यं शंकयाप्राप्यं

व०दी०टी०

नियामकमपश्यतामिति चार्वाकोक्तमिति प्रसक्तिर्व्यापित्वं न्यायाशंकाबीजस्य सहचारदर्शनस्य सत्त्वादित्यर्थः। यथा किंचित्कस्यचित्कार्यं
कारणं चेत्यत्र स्वभाव एव नियामकस्तथा किंचित्कस्यचिद्व्याप्यं व्यापकं चेत्यत्रापीत्याह। स्वभावादेवेति। स्वभावविशेष एव कुतोऽवधार्यत इ
त्यत आह केनेति। भूयोदर्शनस्येति। पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि वज्रे व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः। अनन्यगतिकतया उपाधिविरहस्यैव प्रयोजकत्वं तदु
10 पायः स च दुरवधारा इत्याह। तस्मादिति। ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शन एव व्याप्तिग्राहके। न च तयोरव्याप्तसाधारण्यं उपाध्यभावज्ञान १०
स्याप्यव्याप्यसाधारण्यात्। न च स्वरूपसन्नेव सतर्को ग्राहकः। व्याप्तिभ्रमानुपपत्तेः। नापि वस्तुगत्या यत्रोपाध्यभावस्तत्र तज्ज्ञानाद्व्याप्तिप्रमा व्य
त्र तु तद्भ्रम इति वाच्यं। यत्र वस्तुसती व्याप्तिस्तत्र सहचारदर्शनादेरपि तत्त्वापत्तेः॥ ॥ अग्राह्कं४॥ व्यभिचारादर्शनस्य व्याप्तिनिश्चायकत्वे तस्मिन्स
ति व्याप्तिसंदेहानुपपत्तिः। अनौपाधिकत्वनिश्चये तु न संदेह इति तदेव व्याप्तिग्राहकं। किं च। यथा व्यभिचारादर्शनाद्व्यभिचारनिश्चयः एव
मव्यभिचारादर्शनाद्व्यभिचारनिश्चयोऽपि स्यादविशेषात्। न च भावानुपलब्धिरभावनिश्चायिका न त्वभावानुपलब्धिर्भावनिश्चायिकेति वाच्यं

यं। अव्यभिचारस्यापि भावत्वात्। साध्यतसमानाधिकरण्यात्यंत। भावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपत्वात्। क्षित्यादि हि कर्तृ
कं कार्यत्वात्घटवदित्यादावपि गमकत्वापातात्। तदपेक्षायामिति। उपाध्यभावापेक्षायामित्यर्थः। असिद्धेरिति सर्वदोपाधिमत्तयानुपलं
भस्येत्यर्थः। बौद्धोक्तं तद्ग्राहकमाह। तादात्म्येति। विपक्षबाधकं वक्ष्यमाणं लिंगपक्षे प्रसंगाद्व्याख्यातं प्रत्यक्षानुपलंभावन्वयव्यतिरेकौ अपि च।
अग्नीधनादिसमवधानेऽर्थांतरस्यापि पिशाचादेः संनिधिराशंक्यमानेनाग्नीधनादिसंनिधारितोऽन्यत्र धूमस्यादर्शनादिति नियतस्य
वाच्यः। सहचरितत्वादाशंक्यमानेति। अग्निं विनापि पिशाचादेव धूमस्यादिति पिशाचस्य कारणत्वशंकान्वयव्यतिरेकावादाय यवाद्यातो वा
ग्नेः प्रत्यक्षसिद्धस्येति नाप्यकारणशंकेत्यर्थः। दूषयति।। नैवमपीति। तयोर्निमिलितयोर्व्याप्तिग्राहकत्वमसिद्धेरिति प्रत्येकं तत्वे व्याप्ति
ग्राहकतावच्छेदकतानुगतरूपाभावादित्यर्थः। ननु ज्ञापकस्यानुगमो न दोषः। एकस्याप्यनेकज्ञाप्यत्वादित्यत आह। कुत इति।। विपक्ष
बाधकतर्कस्यापि व्याप्त्यपेक्षायां तत्रापि तर्कांतरानुसरणेऽनवस्था। तर्कं विनापि व्याप्तिग्रहे व्यभिचाराशंका न तद्धेतुः स्यादित्यर्थः।

वर्द्ध०टी शंकावेदिति।कालांतरदेशांतरयोर्व्यभिचारोपाध्यन्यतरशंकायदितदानुमानस्यैवातीं विनातयोरप्रतीतेः।यदि चतयोरप्रतीतौ
नशंका।सुतरामनुमा।शंकानिरासकस्याप्यनपेक्षणादित्यर्थः।वादकथामाश्रित्य शंकानिवर्त्तकमाह व्याघातेति।शंकायाश्च
११ विस्मर्ह्वकृस्तन्निवर्त्तकत्वात्।ननु तर्कोपि व्याप्तिमूलकतया तर्कांतरापेक्षायामनवस्थेत्यत आह व्याघातावधिरिति।तर्कमूलव्याप्तौ।
स्वक्रियाव्याघाते न व्यभिचारशंकेवनादृता तिन तत्र तर्कापेक्षेत्यर्थः।पूर्वार्द्धं व्याचष्टे कालांतरेत्यादि तथा चेत्यंतेन।ननु साध्यात्यंता ११
॥ भावसामानाधिकरण्यं साधनेवर्त्तते।न वेति शंकादेशकालाद्यनंतर्भाव्यैवेति नानुमाना।व्यापकत्वं।मैवं।साध्यात्यंताभावसामाना
धिकरण्यं तदनधिकरणाधिकरणत्वं तत्र प्रसिद्धधूमाधिकरणे वह्निनिश्चये यदि च न शंका।तदन्यत्रानुमानेर्ज्ञेयमेव तथापि सामा।
न्यलक्षणाया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षेणापि कालादेरुपस्थितेर्नानुमानादेव तदुपस्थितिः साध्यप्रत्यासत्तिरनुमानप्रामाण्यवादिनापि
स्वीकार्या।अन्यथा यस्य व्याप्तिग्रहस्तमनपक्षधर्मताद्दृशस्य न व्याप्तिग्रहगोचर इत्यनुमानविलयापत्तिः।मैवं।इदमसाधकं।अत्र

पलस्यमानव्यभिचारशंकायस्तत्त्वादित्यनुमानमपि शंकामात्रकंदतीतिजात्युत्तरत्वात् ॥ व्याप्तिग्रहस्तावद्व्यभिचारशंकयोस्तपापि
थ्यान्निस्त्राकारात् ॥ व्यभिचारशंकायामव्यभिचारकोटेरावश्यकत्वाद्वा ॥ अपिवा अनुमानाप्रामाण्यमनुमानगम्यं ॥ तदङ्गीकारात् ॥ नापि
प्रत्यक्षगम्यं तथानुव्यवसायाभावात् ॥ एतेनोक्तं कोटिकसंशयरूपानुमितिस्वीकारात् अप्रमात्वमित्यपास्तं ॥ धूमादग्निं निश्चिनोमीत्य
नुव्यवसायेन तन्निश्चयत्वस्यैव प्रत्यक्षत्वात् ॥ अन्यथा प्रत्यक्षस्यापि निश्चायकत्वे कस्समाश्वासः ॥ यावदाशंकमिति ॥ तर्कसहकृतस्य
दर्शनतत्संस्कारसचिवप्रमाणेनव्याप्तिर्ग्रहतइत्यर्थः ॥ तर्कव्यापारमाह ॥ तेनहीति ॥ इच्छाविछिद्यतइति ॥ संशयजनितसाध्यव्याप्या
वजिज्ञासानिवर्त्ततइत्यर्थः ॥ तज्जनकसंशयसत्वेति शेषः ॥ अन्यथा जिज्ञासाविच्छेदेपि संशयविच्छेदव्यापस्ययग्रहात् ॥ नवसाध्याभा
वविषयसंशयोनसाप्रतिबंधकत्वात्तन्निवर्त्तनमफलं ॥ लाघवात् ॥ साध्याभावविषयकत्वस्यैव प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात् ॥ नन्वन्यत्रैव
वतर्कमूलव्याप्त्यभावपिशंकायामनिवृत्तौमूलशैथिल्यान्ननिर्वर्त्तनं तर्कादेवेत्यनवस्थेत्याह ॥ नन्विति ॥ नवानादिसिद्धव्याप्ति

वर्द्धप्र

कार्य्यवत्वे विपक्षवृत्तिः इति वाच्यं। तत्रापि प्रमाणानुयोगे नुमानेनैव पर्य्यवसानेऽनवस्थापत्तेरिति भावः। तर्कमूलव्याप्तिग्रहे न तर्कान्तरा
किंच यथैवेत्यत आह। शंकाया इति। तदेव स्फुटयति। तदेवाहेति। धूमो यदि वह्निसमवहितसामग्र्यजन्यत्वे न समवहितसामग्र्यजन्यः
१२ स्यात्तोत्पन्नः स्यादित्यत्र तर्कप्रवृत्ते किमवह्नेरेव धूमः स्यादिति शंका। क्वचिद्वह्निं विनापि स्यादिति वा। अकारणादेवोत्पद्यत इति वा स
12 र्वत्र स्वक्रियाव्याघातः। यदि घूमव्यतिरेकाद्भूतं कारणाभावं कारणं विना कार्योत्पत्तिं शंकेत। तदा नियमेन धूमाय वह्नेस्तृप्त्यर्थमन्न १२
स्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्योपादानं न कुर्यात् तैर्विनापि तेषां संभवात्। तस्मात्तदुपादानमेव तादृशशंकाप्रतिबंधकं न चास्ति संभवो।
धूमाद्यर्थी वह्न्यादिकमुपादत्ते। तत्कारणतां तु शंकते चेत्पर्य्यः। अत एव व्याघातो यदि शंकास्ति न वेच्छंका ततस्तरां। व्याघातावधि
राशंका तर्कः शंकावधिः कृत इति खंडनमपास्तं। व्याघातस्य शंकानाश्रितत्वात्। स्वक्रियाया एव शंकाप्रतिबंधकत्वात्। एतेन स्वोव्या
घातो विरोधः। स च सहानवस्थाननियमो नियमश्च व्याप्तिरिति तत्राप्यनवस्थेत्यपि निरस्तं। नन्वेवं तर्कं विना व्याप्तिग्रहाभिव

ज्ञानात्

रेणा तर्कोऽपि न व्याप्तिग्राहकः । अत्राप्यस्ति परिहारः । तर्कोऽपि न व्याप्तिग्राहकः । किंतु व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतं सहचारदर्शनं ।
ज्ञानं च निश्चयः शंका च शंका क्वचिदुपाधिसंदेहात् । क्वचिद्विशेषादर्शनसविवसाधारणधर्मदर्शनात् । तदभावश्च क्वचिद्विपक्षबाधक
तर्कात् क्वचित्स्वतःसिद्ध एवेति नाननुगमः । ननु सहचारदर्शनं व्यभिचारादर्शनं वा व्यभिचाराभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधा
रणमिति न ततो व्याप्तिनिश्चयः स्यात् । न तयोः स्वरूपसतोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् । सन्नकर्षाद्व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तु भ्रमा । विशेषदर्शने
सत्यपि वासत्यपि वा भूयस्तादृशपुरुषज्ञानवत् । इयं च प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सामग्री तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहादिति । शंकाऽपि
त्पिहेतुमती न वा आद्ये हेतुं विना न स्यात् द्वितीये देशादिनियमहेतोरभावात्सर्वदा सत्त्वप्रसंग इत्याह । तथा सतीति न द्वितीयोपा
ध्यभावनिश्चययोः शक्यः । योग्योपाधेर्योग्यानुपलब्धेरभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापा
तादित्याह तथापीति । उपाधिर्निश्चितः शंकितो वा । आद्ये न वैकस्विदिति । शंकापि न विव्यतिकरविदयोपाधिरित्यालिकासकलले ।

कृ॰वर्द्ध॰ कृत्स्नाभावविलोपकतया नाद्रियत एवेति। साध्याव्यापकतया निष्कृतमिदं साधनाव्यापकं स्यादिति शंकास्यां तत्राह। केवलमि
ति। साधनेसाध्यसंबंधितावच्छेदकांतरमित्यर्थः। अथ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकं तत्र काव्याप्तिर्यत्र तर्को पयो
गः। न तावत्स्वाभाविकत्वं। स्वभावजन्यत्वस्याव्याप्तेः। स्वभावाश्रितत्वस्यवातिव्याप्तेः। नापि विशिष्टवैशिष्ट्यं। रासभादिविशिष्टस्यापि व
१२ ह्नेर्वैशिष्ट्यात्। नापि निमित्तनैमित्तिकत्वं। रूपरसयोरतथाभावात्। निमित्तस्य च नियमघटितत्वाच्च। नापि कार्त्स्न्येन संबंधः। एकव्यक्तिका १२
13 व्याप्तेः। नानाव्यक्तिकेपि धूमादौ सकलधूमसंबंधस्य प्रत्येकं वह्न्यभावसंबंधात्। अतएव न कार्त्स्न्येन साध्येन संबंधः। नापि यावत्साधना
श्रयाश्रितसाध्यसंबंधः। साधनाश्रयमहानसादौ सकले प्रत्येकं वह्नेराश्रितत्वाभावात्। नाप्यविनाभावः। किंचित्साध्याविनाभावस्याव्याप्तेः। ना
पि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं। यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावतद्धर्माधि
करणाधिकरणत्वं। तच्चाप्रसिद्धं। साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः। नाप्यव्यभिचारित्वं। तद्धि नस्सा

ध्याऽन्यूंताभाववदवृत्तित्वं । साध्यवदन्योन्याभाववदवृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यव्याप्तेः । नापि साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं । सा
ध्यसामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं तच्च केवलान्वयिन्यसंभवि । यत्किंचित्सा
ध्यानधिकरणाधिकरणे धूमादौ वासिद्धं । नापि व्यापकसामानाधिकरण्यं । व्याप्तिनिरूप्यत्वात् । नापि स्वसमानाधिकरणात्यंताभा
वाप्रतियोगितासामानाधिकरण्यं पर्वतीयाग्नेर्महानससमवेतधूमसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वात् । न च धूमवन्निष्ठात्यंताभावे
प्रतियोगिता वह्निसामान्यमिति वाच्यं । न हि विशेषाभावादन्यः सामान्याभावः वह्नित्वप्रतियोगिकाभावः । विशेषाभावसमूहाद्देवतद्व्यवहारो
पपत्तेः स्वसमानाधिकरणाभावात् । अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरव्याप्यतापत्तेः स्वसमानुपप्रतियोगिविरोधित्वमभावविशेषणं । संयोगसाध्यसत्त्वादे
रनैकांतिकत्वाभावप्रसंगात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरन्योऽप्यभावः । अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । एतेन प्रतियोगिस
मानाधिकरणात्यंताभावेतरत्वेनापि विशेषणमपास्तं । वह्नेर्धूमवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाच्च । अथ साधनवन्निष्ठान्योन्याभा

वर्द्ध०टी वाप्रतियोगि साध्यं वक्तव्यं । न च द्रव्यत्ववदन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिसंयोगवत्त्वाद्द्रव्यं न संयोगावदित्यप्रतीतेरिति वाच्यं । नाम्नत्वेऽप्युक्तः कपि
संयोगवान्नयेनेत्यवाधितानुमवीवच्छेदभेदे नसंयोगवदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाचारात् । न चैवं तद्भेदापातः । तादृशस्यावच्छेदकत्वे तु मा
दायत्तदुपगमात् । वह्निमत्पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभावान्नवसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः ।
१४ प्रमाणाभावादित्युक्तं । किं वा साध्यवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्यत्त्वं तत्संबन्धो न व्याप्यव्यापकभावः । तस्याऽनिरूपणा । १४
14 त्तानान्योन्याभावतिव्याप्तेः । साध्यं च यदि सिद्धिकर्मविवक्षितं । तदा पर्वते वह्निधूमयोरव्याप्तेः । व्यापकं चेत्तदान्योन्याश्रयः । नापि साधनस
मानाधिकरणात्यन्ताभावद्धर्मानिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं साध्यन समानाधिकरणप्रमेयत्वादेर्वैयधि
करणाप्रसिद्धेः । नाप्यनौपाधिकसंबन्धो व्याप्तिः । तथा हि । उपाधित्वसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । यद्यपि व्यापकत्वं व्याप्तिनि
रूपकत्वं । आत्माश्रयात् । किं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं । प्रतियोगित्वमपि न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं । गोत्वाश्व

त्त्वयोरतिव्याप्तेः। अन्योन्याभावप्रतियोगित्वव्याप्तेश्च। किंत्वभावविरहात्मत्वं। तथापि यत्किंचित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषे
धो धूमादावसिद्धः प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मस्य सिद्धिं विना निषेद्धुमशक्यः। यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं।
यावत्साधनाव्यापके घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति विशेषणाव्यधिकरणत्वात्। यावत्साध्याव्यापकव्याप्यत्वमनौपाधिकत्वमिति।
चेन्न। नात्माश्रयात्। एतेन साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य। यावत्साध्यव्यापकंव्यापकं वा। यत्साधनस्य तत्त्वमनौपाधिकत्वमित्यप
स्तं। अथ यावत्साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिधर्मप्रतियोगिकात्यंताभावसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यमनौप
धिकत्वं। न चैवं सोपाधिसाधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिन उपाधेरार्द्रेंधनत्वादेर्योऽत्यंताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामान
धिकरण्याभावात्। आर्द्रेंधनविरहिणि धूमस्यादृष्टेरिति चेन्न। सोपाधावपि गतत्वात्। तथाहि। वह्निसाधनं तत्समानाधिकरणो योऽत्यंताभ
वस्तमादायःपिंडे तत्प्रतियोगित्वं तत्त्वरूपमार्द्रेंधनं तत्प्रतियोगिको योऽत्यंताभावो महानसे तत्समानाधिकरणः साध्यो धूमस्तेन सामानाधिकर

राप्यं वह्नेस्साधनस्य। तथाप्याद्यं धूमसामान्याभाववति धूमो न वर्त्तत इति चेत् न। सामान्यावच्छिन्नाभावस्याप्रमाणकत्वात्। नापि यावत्सा
धनव्यभिचारितद्व्यभिचारिपक्षसाध्यं तेन सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। अनेकव्यक्तिकोपाधिमति प्रसंगतादवस्थ्यात्। अथ केवलान्वयि
नि साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्यतिरेकिणि। एतयोरनुमितिविशेषप्रयोजकत्वं। अनुमितिमात्रे पक्षधर्मताविष
योजिका न च तन्मात्रादनुमित्यापत्तिः। विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वनियमादिति चेत् न। धूमे साध्यावदन्य। १५
15 वृत्तित्वस्याभावात्। वह्निमत्पर्वतादन्यत्र महानसे धूमस्य वृत्तेः सकलसाध्यवदन्यवृत्तित्वं न धूम इति चेत् न। आवह्निमतां प्रत्येकं सकलसाध्य
वदन्यत्वात्। अथ संबंधमात्रं व्याप्तिः। व्यभिचारिणोपि संबंधस्य केनचित्सह व्याप्तित्वात्। वह्निधूमादिव्याप्तिषु विशिष्यैव केवलेत्येति चेत् न। अ
नुमितिकरणलिंगपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणात्। प्रभावे संबंधमात्राभिधानस्य ऽर्थांतरत्वात्। तज्ज्ञानादनुमित्यनुसत्तेः। नापि व्याप्तिपद
प्रवृत्तिनिमित्तमिदं। संबंधज्ञानेपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्॥ ॥अत्रोच्यते। ॥यत्संबंधितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः। तथाहि धूम

स्य वह्निसंबंधित्वे धूमत्वमवच्छेदकं। धूमप्रागभावस्य वह्निसंबंधित्वात्॥ वह्नेस्तु धूमसंबंधित्वं वह्नित्वमवच्छेदकं। धूमासंबंधिनि गतत्वात्॥
न चातिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथादर्शनात्॥ किंतु वह्नावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसंबंधितावच्छेदकं तादृशवह्निव्याप्यमेव। यद्वा।
यश्रोमानाधिकरणाभावच्छेदकावच्छिन्नं यद्यस्य व्याप्यत्वं तत्स्वतस्य व्याप्यं वह्निसामानाधिकरण्यं च धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधेर्न्नूपा
धिना। यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेन सामानाधिकरण्यं
व्याप्तिः। न च धूमवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावह्नित्वेनावच्छिद्यते। धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः। रासभत्वं तु तथा धूमवति रासभो
नास्तीति प्रतीतेः। सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्वीकाराच्च। विशेषाभावप्रमायामपि सामान्यसंशयात्॥ न चैवं संयोगित्वव्याप्यं सत्त्व
स्य स्यात्॥ कर्मणि संयोगात्यंताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यात्॥ अथ वा यावत्स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नं तत्प्रतियोगिकात्यंताभावसमानाधिकरणं यत्तेन सह सामानाधिकरण्यं यत्तदेव। नोपाधिकत्वं हेतुर्यत इति संक्षेपः

वर्द्धन्तु न्वयोदर्शनाविष्ट्ववेकोयमप्रयोजकः। शंकितोपाधिस्साधनाव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वे नोभयथा वा संदिग्धः। यथा मैत्रतनयत्वेन।
श्यामत्वे साध्ये शाकपाकानामङ्गत्वज्ञानात्स्मादृ। तदयमिति अनुकूलत्वं तु तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वनिवारशंका। निवर्त्तनद्वारेत्युक्तं। सोऽप्रयोज
१६ कः। शंकितोपाधिस्साधनाव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वे नोभयथा वा संदिग्धः। यथा मैत्रतनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकपाकजत्वं। यथा वा
तुल्ययोगक्षेमत्वेनोपाधिः साध्यं व्यापकतया संदिग्धस्येश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वादिः। यथा मैत्रतनयत्वे शाकपाकजत्वस्य साध्यव्याप १६
16 कता संदेह इति क्रमेणोदाहरणं। न चोपाधिसंदेहो नोपाधिर्नवा दूषणं नासीतरमिति तद्भावेन निरनुयोगानुयोग इति वाच्यं। व्यभि
चारशंकाधायकत्वेन संदिग्धानैकान्तिकस्येव दूषकत्वात्। अत्रैव वृद्धसंमतिमाह। यत्रेति। विपक्षस्य व्यतिरेकिं च यावच्छक्यते। तावन्नदे
तुर्मे धर्मिकं इत्यर्थः। उपाधिसंदेहस्य व्यज्ञायमानत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावान्नदेवाभासांतरत्वं। स्वरूपसत्तिसंदेहे कारणाभाव
देवानुमित्यनुपपन्नेरितिभावः। साधनाव्यापकत्व इति। साध्यमानमिति तद्व्यापकत्वे साध्यत्वाभिमतव्यापकमित्यर्थः। व्यापकत्वं तत

धूत्रिगुणात्वं तातामावाप्रतियोगित्वमिति तिनव्यापकादिसाने स्योयायस्य यः। ननु साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापको पाधि
व्याप्तिः न वत योरनुपाधित्वं दूषकतावीजसाम्यात् बाधानुन्नीतपक्षेतरेतिव्याप्तेश्च। अथ साध्यप्रयोजको धर्मनुपाधिः। तर्वेव नन्यू
ना। त्विकदेशदृष्टेः। तस्मिन्सत्यप्यभवतस्तेन विनाभवतश्च तदप्रयोजकत्वात्। पक्षेतरत्वं च न तथेति चेत् न। तूक्तपाधोपयिकप्रयोजकत्वस्य
साध्याव्यापकसाधनाव्यापकत्वस्य तत्राप्यनपायात्। साध्यव्याप्यत्वस्य वा दूषकत्वात्। व्यर्थविशेषणत्वात् दनुपाधिरिति चेत् न। तद्भिन्नि
ष्प्रयोजनकत्वं। साधनव्याप्तिपरिहारस्यैव प्रयोजनत्वात्। नापि व्यभिचारावारकत्वं पक्षेतरत्वसिद्धस्य व्यभिचारस्य वारणात्। तादृशस्यापि प्र
स्मदादिपदादेरुपादानात्। नापि पर्वतान्यत्वादेरित्यत्र व्यतिरेकइतरान्वयस्याप्रसिद्धेरसिद्धिवारणार्थं। पर्वतपदं विशेषणमित्येवं व्यर्थ
त्वं इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धा विशेषणानां विनाव्याप्यग्रहात्। येन विशेषणेन विना व्याप्यग्रहस्तस्यैव सार्थकत्वात्। व्यभिचारवारकस्या
पि साध्यापि सार्थकत्वे अस्यैव तंत्रत्वात्। अतएव वायौ वादिनुमये गंधस्यैव व्यंजकत्वादित्यत्रासिद्धिवारकस्य विशेषणस्य सार्थकत्वं। अन्यथा

बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्याप्यनुपाधित्वापत्तेः। पक्षे साध्यसंदेहे साध्यव्यापकत्वानिश्चयान्न तदुपाधिः। यत्र तु पक्षे साध्याभावप्रमा तत्र बा
धोन्नीतत्वेनोपाधिरिति चेत्। न। पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादेवोपाधेर्दूषकत्वात्। अन्यथा पक्षे साध्यसंदेहे तदुपाधिमात्रोच्छेदापत्
तेः। अथ विपक्षव्यावर्तकविशेषणाभावशून्येति विशेषणाभावान्न तदुपाधिः। बाधोन्नीतपक्षेतरत्वं योपाधिः स त्वपक्षाभिमतस्य विपक्षत्वादिति
चेत्। न वस्तुतो विपक्षव्यावर्तकविशेषणाभावशून्यत्वाभावात् सर्वत्र प्रमेयत्वादेः संभवात्। तत्रोपात्तत्वे न विशेषणावैयर्थ्यापातः। न हि तत्रोपात्तं
तन्न शून्यं वेति संभवति। तथापि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्य पक्षेतरत्व सत्त्वात् तद्व्यावृत्त्या साध्यव्याप्त्वं निरावश्यकीति हेत्वर्थे
निवारणात्। तत्र चावश्यकमुपाधिसत्त्वादन्यस्योपाधेरभावात् पक्षेतरत्वमेवोपाधिः स्यात्। किंच व्यभिचारवारकत्वं न व्याप्तिविरोधिनापि त
ज्ज्ञानविरोधि। नीलधूमे तदुभयसत्त्वात्। अथोपाधेर्व्यतिरेकात् साध्यव्यतिरेकप्रतिपक्षतया दूषकत्वं। तथा हि नास्य व्यभिचारोन्नायकतया दूषक
त्वं वह्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्यभिचारितव्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात्। प्रमेयत्ववदित्यत्रार्द्रेन्धनवत्त्वस्य धूमव्यापकत्वासिद्धेः। धूमवत्त्वव्यापकव

ह्निमत्त्वाव्यापकत्वात्। व्यापकत्वे वा साधनव्यापकत्वेनुपाधित्वापत्तेः। न च धूमवत्त्वव्याप्यत्वं वह्निमत्त्वस्यासिद्धं। तद्भिन्नव्यभिचारात्। स्फु
टव्यभिचार उपाध्युपन्यासस्यानर्थक्यात्। तस्य तदर्थत्वात्। नाप्युपाधिनिश्चयात्। उपाधित्वासिद्धेः। अथ यथा सहचारदर्शनव्यभिचारादर्श
नाभ्यां वह्निमत्त्वं व्याप्यं। धूमवत्त्वं व्यापकं। तथार्द्रेन्धनवत्त्वमपि व्यापकं धूमवत्त्वं च व्याप्यं। तथा च व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिर्व्याप्यसत्त्वा
द्व्यापकसत्त्वमावश्यकमिति विशेषाभावादुभयमप्यसाधकमित्युच्यते। एवं तर्हि सिद्धमुपाधेस्तत्प्रतिपन्नतया दूषकत्वं। नापि व्याप्यत्व
सिद्धिरूपत्वेन। साधनता व्याप्तिभंगनिश्चयात्। तस्योपाधिसत्त्वनिश्चयसाध्यत्वात्। प्रकृते च तदनिश्चयात्। सहचारदर्शनव्यभिचार
दर्शनाभ्यां तन्निश्चय इति चेत्। न। हेतावपि तयोः सत्त्वात्। तत्रात्यन्तमपि व्याप्तिज्ञानमुपाधिदर्शनाद्बाध्यत इति चेत्। न। उपाधेरपि तद्भंगा
पत्तेः। तत्राप्युपाधिसंभवात्। तथा हि। आर्द्रेन्धनवत्त्वस्य धूमवत्त्वं उपाधित्वे तदभावो धूमवत्त्वाभावव्याप्तो वाच्यः। अन्यथार्द्रेन्धनस्या
पि धूमवत्त्वव्यापकत्वानुपपत्तेः। न हि यदभावो यदभावव्यभिचारि तत्तस्य व्यापकं। एवं च व्यतिरेके सति निर्वह्नित्वमुपाधिः। इदं हि नि

वर्द्ध०त्र धूमवत्त्वस्य व्यापकतया। निमतस्य व्यापकं। निर्द्धूमस्य वह्निमतो दर्शनात्। दर्शने वा व्यभिचारस्य स्फुटतयोपाध्युपन्यासस्यानर्थकत्वादित्यु
क्तं। आर्द्रेन्धनविरहस्य त्वाव्यापकं। आर्द्रेन्धनाभावव्यतिपक्षतद्दसत्त्वात्। नापि व्याप्यनिश्चयाद्व्याप्यत्वासिद्धिः। व्याप्यनिश्चयो हि पक्षे वह्नि
१८ मत्त्वस्यार्द्रेन्धनविरहस्य च दर्शनात्। एवं च धूमवत्त्वनिर्धूमत्वप्रसक्तौ वस्तुनो विरुद्धधर्मद्वयस्य भावादेकत्र व्याप्तिर्न गम्यते। सर्वविनिगम
का भावादेकत्र निश्चेतुमशक्यत इत्युभयत्रापि शंक्यत इति वाच्यं। इत्थं च सत्प्रतिपक्षतेवा। तस्मादुपाधेः सत्प्रतिपक्षभावे न दूषकत्वस्थितौ। १८
18 पक्षेतरस्य नोपाधित्वं। तद्व्यतिरेकस्यासाधारणतया साध्याभावसाधकत्वादिति। मैवं। तथासति प्रतिपक्षानुमानसत्प्रतिपक्षान्तरस्य वाप
धेरनुद्भावनापत्तेः। न च सत्प्रतिपक्षान्तरमपि तत्रोद्भाव्यं। उन्नायकाप्रतिबद्धस्य मंत्रस्य वा प्रतिबद्धस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं। सर्वत्र स्थापनु
याप्रतिबद्धत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात्। न च प्रतिपक्षवादुत्थापनाधिकबलोद्भावनं। बलं ह्यत्रानुमित्युपयिकं व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं विवक्षित
तच्च तुल्यमेव। ननु द्वयस्यमपि। तथाप्युपकस्मादनुमित्यनुदयापत्तेः॥ यद्वाकूरा वार्याः॥ ॥ वस्तुवस्तुत्यनैर्व्यावय्य च कारा इति गिरोपाधेरदूष
मं दि

वत्वापाताच्च । तद्व्यतिरेकस्य पक्षे संदिग्धत्वात् । केवलव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षतायै नवा साधारण्यं । तस्यापि सत्प्रतिपै
पक्षोत्थापकतया दूषकत्वात् । किंचैवं वा धोन्नीतपक्षेतरत्वमपि नोपाधिः स्यात् । व्यतिरेकसाधारण्यात् । केवलान्वयिन्यसाधारणा
वाभावान्नपक्षेतरत्वस्यानुपाधितापत्तिश्च । अपि चैवं घकारो द्रव्यं ध्वातं प्रेरणान्यमानत्वात् इत्यत्र साशेसावयवत्वमुपाधिर्न स्यात् तत्
द्व्यतिरेकस्य पक्षत्वात् इत्तिवाश्च । न च नायमुपाधिः । तत्पक्षणासत्वात् । पर्वतावयववृक्षान्यत्वादिकं चैवमुपाधिः स्यात् । तद्व्यतिरेकस्यास
धारणत्वाभावाच्च । पत्तु पक्षेतरत्वस्य ग्राहकसाधारस साध्यव्यापकत्ववत्साधना व्यापकत्वात् तन्निवृत्तस्यासाध्यसाधनाभाव
त्वान्निवर्तितव्यं । नचैवमिति तस्य साध्यव्यापकत्वसंदेह इति । तन्न । तथापि साध्यव्यापकतापक्षमात्रे सिद्ध्योपाधितापत्तेः । अथ साध्यसंब
धत्वे सति साधनाव्यापकउपाधि रिति पक्षेतरत्वं नोपाधिः युक्तं चैतत् । पक्षधर्मो व्यत्वमासतेतस्य च जपातुल्यस्योपाधित्वात् । उपाधिवृत्तिनि
साध्यव्यापकत्वं साधनान्तिमते न्यासतइति । तथैवोपाधिपदप्रवृत्तिः । साध्यव्याप्यत्वमात्रं च न दूषकं इति तस्य साध्यव्यापकत्वमपीष्यते । मैवं

कु॰ न दूषकतावीजस्य विषमव्याप्तेपि सत्त्वात् दूषकतायाः साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् । लक्षणांतरसंकीर्णस्य वानुपाधित्वे समव्याप्तस्यापि त
त्वापत्तेः । अथोपाधिरुच्यते यदभावो व्यभिचारविरोधी न विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि । यत्र हि व्यभिचारस्तत्र समव्याप्ताभावं त
तः साधनमप्युपाधिरेव । स्वस्य व्यापकत्वे सति व्याप्यत्वात् । साधनाव्यापकत्वाच्च । विषमव्याप्तिकत्वे तु साध्यव्यापकयावद्धर्मस्याव्याप्यत्वमा
19 वगाहनतयोपाध्याव्याप्यत्वं दूषं । अनित्यत्वे स्वव्यापकप्रमेयत्वं तद्व्याप्यं गुणत्वं न तु गुणत्वानित्यत्वयोर्मिथो व्याप्तिः । समव्याप्तिके तु तद्व्यापक १९
व्याप्येन व्याप्तं व्यभिचरतीवेति व्याप्यादुक्तं । तत्रापि व्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमात्रं प्रयोजकं लाघवात् । न तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि
व्यभिचारिस्थलसत्त्वेप्येवाकृत्वात् । व्यभिचारिव्यावर्त्तनार्थमनौपाधिकत्वलक्षणे यावत्त्विपदं प्रक्षिप्तं तमेव । यद्वि यद्व्यतिरेकेनुमितिर्न वच्चेव
दूषणांतरविरुद्धत्वादेरपि अदूषणत्वमिति । यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति । तदेव दूषणमिति नु विषमव्याप्तोप्युपाधिः । अथ साधनावच्छि
न्न साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः । तेनैमे त्रतनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये स्पवजन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्य
मैत्र४

व्यापकं शाकपाकजत्वं मित्रातनयत्वे चोपाधिः। काकादौ श्यामत्वाभावे केवलसाध्याव्यापकत्वादिति। तन्न। त्वदभिमतसाधकं सोपाधित्वादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यर्थे साधनावच्छिन्नेतस्यैवाव्याप्तेः। जलं प्रमेयं रसवत्वादित्यत्र रसवत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसंगात्। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेश्च। किं विशिष्टसाध्यव्यभिचारं प्रसाध्य केवलसाध्यव्यभिचारप्रसाध्यमन्नवार्थान्तरं। केवले साध्ये हि विप्रतिपत्तिर्न तु विशिष्टे। प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टव्यभिचारः साध्यत इति चेत्। न अप्रयोजकत्वात्। प्रथमसाध्यव्यभिचार एवाङ्गत्वात्। त्वासिद्धोपक्षधर्मतायाः निर्वाहार्थमुपाधिर्वाच्य इति चेत्। न एवं सति प्रकृतानुमाने उपाधेरदूषकत्वापत्तेः। अत एव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरित्यपास्तं। आर्द्रेन्धनवत्वादौ नियततादृशधर्माभावेनाव्याप्तेश्च। शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यत्र शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकस्पार्शवत्वाभावस्योपाधित्वापाताच्च। नापि पक्षावृत्तित्वे सति साध्यव्यापकत्वमुपाधित्वं। शब्दो नित्यः गुणत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य शब्दवृत्तित्वेनानुपाधित्वापाताच्च। न च स्फुटे व्यभिचारे निष्फलमुपाध्यनुसरणमिति वाच्यं

गग द्विवारे वा वश्यमुपाधिसत्त्वात्॥ अथ यत्रैकत्र साधने साध्यतदभावसंबंधस्यावच्छेदभेदं विना नुपपत्तेः॥ अथ पर्यवसितसाध्याव्याप
कत्वे सति साधनाव्यापकउपाधिः। पर्यवसितं च साध्यं पक्षधर्मतावलल्लभ्यं यथा शब्दो नित्यत्वादित्यत्र रिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान्प्रमेय
त्वादित्यत्र यथोक्तसाध्याव्यापकत्वेपि पक्षधर्मतावलल्लभ्यस्यानित्यत्वस्य साध्यस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः कृतकत्वेनैव साध्यमाने नित्यत्व
२० मुपाधिः। तत्रापक्षधर्मतावलल्लभ्यसाध्यसिद्धौ हीति फलउपाधिं तदसिद्धौ च कस्य व्यापकं न हि सोपाधौ पक्षधर्मतावलात् साध्यं सिध्यति। २०
यद्व्यापकउपाधिस्याद्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्यमहत्त्वानाधारद्रव्यत्वात्। इत्यत्र नित्यस्पर्शद्रव्यसमवेत
त्वं चोपाधिस्यात्। नित्यद्रव्यत्वेस्पे समवेतत्वस्य पर्यवसितसाध्यस्याव्यापकत्वात्। साधनाव्यापकत्वात्। अथ साध्यसाधनसंबंधव्यापक
त्वे सति साधनाव्यापकउपाधिः। तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेनानित्यत्वे साध्ये यद्यपि भावत्वं प्रागभावे साध्याव्यापकं। तथापि जन्यत्वे सति यद्धनि
त्यत्वं तद्व्यापकत्वादुपाधिरिति। न इदमसाधकं साध्यसाधनसंबंधध्वनिवारित्वादित्यत्र साध्याद्यनिवारित्वादिन्यस्यैव गमकत्वे शेषवैय

र्थापत्तेः। संबन्धव्यभिचारानुमानेऽर्थान्तरत्वापत्तेश्च। यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरण्यं स उपाधिरिति चेत्। न। नभआदीनाम
प्युपाधितापत्तेः। तद्विशिष्टेऽपि साधने साध्यसंबन्धात्। यद्विशिष्ट एवेति चेत्। न। प्रमेयत्वादेरप्युपाधितापत्तेः। यद्विशिष्टे साधने साध्यसाध
ने साध्यसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति चेत्। न। गुरुत्वेन रसवत्त्वे साध्ये गंधवत्त्वादेः साध्याव्यापकस्याप्युपाधितापत्तेः। अथोपाधिमात्र
स्य व्यतिरेकि धर्मं चेदेकविरुद्धबाधोन्नीतपक्षेतरस्यापि उपाधित्वात्। तदुपाधेश्च यत्र तत्र साध्यव्यापकत्वे सति न तत्र साधनाव्यापकत्वं व
ह्निधूमोपाधेरनुनलज्वालात्वस्याभावात्। न च पर्वतेतरत्वं वह्निधूमसंबन्धोपाधिः स्यात्। बाधाबाधासिद्धेः। न च पक्षेतरत्वं वह्निव्यापकं कुतो
न वं भवतीति वाच्यं। एतस्योपाधित्वज्ञानात् प्रभावे र्थान्तरं। तत्र अनुमितिप्रतिबंधकतानविषयत्वावच्छेदकमुपाधित्वमिद्धं निरूपयितुमु
पक्रान्तं तत्र यस्याप्रयोजनकत्वात्। एतच्च न व्यतिरेकि धर्मं वं अतिप्रसंगात्। किन्तु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वं तच्च पक्षेतरे ऽपि
व्याप्तमेवेत्युक्तमेव प्रवात्। यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य पक्षे साध्यं व्यावर्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः। स च धर्मः कतमो भवति। यस्य व्यावृ

कुव त्रिः साध्यसाधनसंबंधविरोधिनी यथा आर्द्रेंधनवत्त्वं वह्निमत्त्वे व्यावर्त्तते। इति तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वं व्यावर्त्तते इति नावलव्याख्यावृत्त्या सत्या। नित्य
त्वसंबंधः शाकपाकजत्वव्यावृत्त्या श्यामत्वमैत्रतनयत्वयोः संबंधः पक्षधर्मताबलान्न नित्यत्वश्यामत्वाभावयोः पर्यवसानं तथा चोपाधेरनु
२१ कूलतर्कप्रवचनं व्यावर्तमानं द्वयत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयन् प्रत्यक्षत्वाभावमात्मनि साधयति। इति सर्वत्र पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसंबंध
२१ भावः अत एव साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽप्युपाधिः। साधनव्यापकोऽप्युपाधिर्यत्र पक्षवृत्तिर्हेतुर्यथा करकापृथिवी कठिनसंयोग २१
वत्त्वादित्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमुपाधिः। न च स्वरूपासिद्धिरेवात्र दोषः। सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसंकरात् एतेन बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वस्योपा
धित्वं निरस्तं व्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्तकत्वादिति। अस्मत्पितृचरणास्तु। यद्धर्मावच्छिन्नत्वे न साधनस्य साध्यव्यापित्वाभि
वं स उपाधिः। तत्रांत्ये पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं। यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्मावच्छिन्नं पर्यवसितं साध्यं तत्र
इंधनप्रभववह्न्युपाधौ महानसवाद्येव तादृशो धर्मः। तस्य च्छेदेन साध्यधूमस्य प्रसिद्धेः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेरप्युक्तं साधना

सीय १

वच्छिन्नं साध्याव्यापकोपाधौ साधनमेव तथा च तदवच्छिन्नसाध्याव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारस्योन्नायकत्वाद्व्याप
कव्यभिचारिताव्याप्यव्यभिचारित्वनियमादिति साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे एवं दूषकताबीजं न च पक्षधर्मावच्छिन्नसाधना
वच्छिन्नसाध्याव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारोन्नयनेऽप्यर्थान्तरं विशेष्याव्यभिचारित्वेन निश्चि
तसाधने विशिष्टव्यभिचारस्य सिद्धान्ते विशेष्यसाध्यव्यभिचारमात्रपर्यवसानात् । पक्षधर्मताबलात् नवपक्षधर्मताबललभ्यार्थ
सिद्ध्यभावेऽर्थान्तरत्वं व्यक्तिसाधकानुमानमात्रे तदापत्तेः । न च तु वार्थान्तरता तथापि हेतुनानासपक्षम अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वात् ।
एवमासान्तरस्य च तत्राभावादुपाधिरेव नावश्यादिकं दोषः । अपि च यं साधनव्यभिचारोन्नायकः स पक्षेऽप्युपाधिः व्यभिचारोन्नायक
त्वं च साध्यानपरं पराघाव इति नार्थान्तरं त्वं न चैवं शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यत्र श्रावणत्वं जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्रानुपाधिः स्यादि
तिवाच्यं केवलान्वयित्वग्राहकमानबाधादुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च यथा घातकत्वेनानुपाधौ पक्षेतरत्वे तिव्याप्तिः । अनु

साध्यव्यभिचारो २ दृपिनी वर

कु॰व कूलतर्काभावेन तस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । न हि सहचारदर्शनाद्व्यभिचारादर्शनमात्राद्व्याप्तिर्गृह्यते अप्रयोजकेऽपि तद्ग्रह
प्रसंगात् । न चाप्रयोजकत्वादेव तदग्राहकं न हि व्याप्तस्यापक्षधर्मत्वेऽप्रयोजकत्वं सहचारदर्शनमात्रस्य संशायकत्वात् । न च व्यभिचारसं
२२ शयाप्रयोजकत्वेन तथापि संदिग्धोपाधित्वं स्वव्याघातकत्वे न तत्र संशयानाधायकत्वात् (व्याघातो)न्नीतेव साध्यव्यापकतायामेकानुकूलत
र्कसत्त्वात् । अत एव पर्वतावयवत्वं प्रस्थत्वादिकमप्युपाधित्वेन निरस्तं । धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादिरिंद्रियग्राह्यप्रत्यक्षत्वो
वोद्भूतरूपवत्त्वस्य साध्यव्यापकताग्राहकं । प्रत्यक्षावस्थितामेव तत्र नयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकपाकजत्वस्यैवैधकाद्यावृत्तः कार्यका २२
राभावप्रयुक्तत्वानित्यत्वे साध्ये भावत्वव्यापकताग्राहको घटोऽन्यसुन्नप्रसंगः । एवमन्येषामपि तत्तद्नुकूलतर्कात्साध्यव्या
पकताग्रहः । यत्र च साध्यापाधयोर्द्वयोः साध्यव्याप्त्योर्व्याप्तिग्राहकासामर्थ्यात्स एकत्र व्याप्तिर्निश्चयः । तत्र संदिग्धोपाधित्वं । न च यत्र तत्र संदि
ग्धोपाधिः तत्र तत एव हेतोरुपाधिः साध्यः । तत्रापि श्यामत्वादेरुपाधित्वात् । न चोभयमपि साध्यव्याप्यं निरस्तार्थकेवलेऽपि साध्ये वि

प्रतिपत्तिर्न तून्यत्र अत एव बौद्धैः साध्यव्यापकत्वं तर्कान्निश्चेयमत एव तु लाघवोपाज्ञमत्वा नावाजसाध्यव्याप्यव्यापकत्वेन साध्यव्या
पकत्वं साधनीयं इति व्यभिचारोन्नयनद्वारा साध्यव्याप्यव्यापकत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वं एवं सिद्धेनुपजीव्यो धू
पाधिर्न हि व्याभासांतरं सिद्धसाधनवद्दूषकतायां परमुखनिरीक्षकत्वान्न स्वतो दूषकत्वे चानावाघ्रा नाप्यस्य साधनाव्यापकत्वे
सति साध्यव्यापकत्वज्ञानमव्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबंधकमिति अन्वर्थत्वमुपाधेः स्यात् तद्धर्मेति यद्धर्मोऽन्यत्र भासते स एवो
पाधिपदवाच्यो यथा जपाकुसुमं स्फटिके। तथा यद्वृत्तिव्याप्यत्वं साधनवान्निमते नासते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिरिति समन्वयात्तेन प
धिपदं मुख्यं विभ्रमव्याप्तेनु साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगाद्गौणमुपाधिपदमित्यर्थः। अन्यत्र इति ये सोपाधयस्तेषु पक्षे परप्रयुक्तानामुपाधिवृ
त्तीनां व्याप्तीनामुपजीवकाः तैः सोपाधिभिः दोषः उपाधेरनिश्चितैः परपि न साध्यस्य व्यापकस्य सिद्धिरित्यर्थः। कार्यकारणादिसंबंध
नामननुगमेप्यनुगमकमाह। तदन्नेमेति अनौपाधिकसंबंधत्वमेव सर्वत्रानुगमकमित्यर्थः भूयोदर्शनहत्यत्र न वार संख्या नियमः।

कु॰व किंतु यावता दर्शनेन नयस्य व्यभिचारशंकानिरासः तस्य तावद्विवक्षितं परैरपि व्यभिचारशंकापसरणे भूयोदर्शनप्रकारोऽनुपेयोन्यथा
नन्विह क्षितिर्दुर्लभेत्याह तादात्म्येति व्यभिचारिणोपि पि कृतकत्वादात्मतदुत्पत्तीनस्यातामिति शंकामुक्तमेत्यर्थः यतर्पेवाक्षिना भावग्र
२२ हणेन स्वभावकार्ययोरेतत एव बधिरादेर्मुरजाभिघातादिना शब्दाद्यनुमानमित्याह अतएवेति उपसंहरति तस्मादिति प्रतिबंधोप
लभ्यते निश्चीयते नेनेति लक्षणं बोधकं विपक्षे बाधमित्यर्थः यत्र तद्भावः तत्राप्रयोजकेन तन्निश्चयोपपत्तेरित्याह तथा हीति अतश्शा २२
कपाकजत्वं न साधनव्यापकमित्यर्थः मेत्रतनयत्वादिना यथोपाधिर्नानुमीयते तथोक्तमधस्तात् तरकिं साधनाव्यापकत्वसंदेहस्य
साध्यव्यापकत्वेपि संदेह एव नेत्याह यथापिकाविति कृपुनरितिपंवसुहेत्वाभासेष्वित्यर्थः तत्र कस्य विपर्ययमाह नक्वचिदिति पंच
स्योद्देशाभासांतरभेवेत्यर्थः विरुद्धेति प्रमितसाध्याभाववद्धर्मिकत्वाभावादित्यर्थः नापीति साध्यनिश्चये संशयाभावादेव घटितत
पक्षत्वाभावादित्यर्थः कालेति साध्याभावस्य धर्मिणि प्रमायामपि तत्संदेहाभावात्पक्षधर्मत्वाश्रवोयोग्यसिद्ध एवांतर्भवितेत्यर्थः

सूत्रं विति। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासा इति विभागोद्देशसूत्रमित्यर्थः। विभागस्येति यद्यपि वि-
भागसूत्रं न शब्दविशेषविषया न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदस्य प्रमाणापपत्ति युक्तिशास्त्रव्याघातादिति परीक्षैकवाक्यतया सत्तेन प्रत्याय्यः
तथा परीक्षायां स्वन्यतानपर्यवसायकत्वे विभागसूत्रस्यापि तत्र तात्पर्यकल्पनेमानाभावस्तथापि परीक्षैकवाक्यतया पर्यवसितएवार्थो
विभागस्य दर्शितः। द्वयोरिति। सिद्धसाधनाप्रयोजकयोरित्यर्थः। व्याप्तस्येति नानुव्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकमभावो नासिद्धिरननुगमा-
त्। इति प्रत्येकाभावैरनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावो सिद्धिर्वाच्या। तथा च यत्र विशिष्टाभावाज्ञानेपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञानादनुमि-
तिप्रतिबन्धस्तत्र व्याप्तिपक्षधर्मान्यतराभावज्ञानसांतरतापत्ति वा विशिष्टाभावस्य दूषणतायामसाधकतानुमानेऽयथार्थविशेषणात्त्वं च प्रत्येकाभावस्यासमर्थ-
त्वेनैवान्यथासिद्धेः। न च व्याप्तिपक्षधर्मान्यतराभावो सिद्धिः। अन्यतरत्वाज्ञानेपि प्रत्येकाभावस्य दूषकत्वेन व्यर्थविशेषणत्वात्। किं च प-
क्षतसाधनस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यतत्प्रतीत्योरप्रसिद्ध्या तदभावो दुरवधारणः। यत्र किंचिद्धिरहस्यसद्धेतुसाधारणात्। स्वरूपमित्यभावो।

ला

कु०व पक्षे किं विरूप्रमित्यभावो वा सद्धेतावपि सकातव्यमित्यभावश्च दुर्निरूपः। नच प्रमितिविरहस्य स्वरूपसन्नेव दूषणं कारणाभावाद्वादिति वाच्यं हेत्वा
भासस्य ज्ञायमानस्यैवानुमितिप्रतिबंधकत्वात् व्याप्त्यादिभ्रमादनुमित्यनुदयापत्तेश्च। अथ व्याप्तिपक्षधर्मताद्यां निश्चयं सिद्धिः तदभावो सिद्धिर
२५ तएव व्याप्यापक्षधर्मयोरपि तद्द्वारोपरूपासिद्धिरिति त्यानुमितिः। ननु तदनिश्चयदशायां व्याप्यपक्षधर्मादपि साध्यानुमितेः। न च व्याप्त्यादि
प्रत्येकप्रत्येकप्रमित्यभावप्रत्येकत्वावश्यकत्वादिति वाच्यं। विशिष्टनिश्चयस्यैव हेतुत्वेन तदभावस्य कार्यानुत्पादकत्वादिति चे
वांतथा सति सव्यभिचारादेरपि अत्रैवांतर्भावापातात्। असिद्धेः स्वरूपसत्याघवदोषत्वे ज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुपजीवनात् २४
यद्दिवतस्मात्तत्र प्रमितिर्नोत्पद्यत इति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानान्न सिद्धिर्नेति सैव पृथग्दोषः स्यात्। अत्रा
स्मत्पितृचरणाः। आश्रयासिद्ध्यादीनां प्रत्येकमेव दूषकत्वं प्रत्येकज्ञानादुद्भावनसिद्धिर्नेति सैव पृथग्दोषः स्यात्। अत्रास्मत्
पितृचरणाः। आश्रयासिद्ध्यादीनां प्रत्येकमेव दूषकत्वं प्रत्येकज्ञानादुद्भावनाद्यानुमितिप्रतिबंधात्। ननु विशिष्टाभावा

दि.ति२

ष्यत्वार्थे विशेषणाद्यभावात् तज्ज्ञानं विनाप्यनुमितिकारणलिंगपरामर्शे विषयाबाधेन नाप्यतेन तत्र यागीम सिद्धत्वेन संशयदोषमाहर्षिणाद्भूतइतिनवि
नागविरोधोहेत्वाभासोपि कोन। नैवं साक्षात्प्रतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याधिर्मंगलिंगत्वेन विरुद्धव्यभिचारौ यत्रेविसागव्याघातश्चतत्राविप
यत्यनिभेद्भुमपक्षत्वात् अन्यथासाप्रतिलाभोक्तेदापत्तेः। मध्यत्वविचारादृष्टेवंरूपत्वेप्युपजीव्यत्वेन पार्थक्यं उपधेयसंकरात्। अन्यंचेति विशिष्टासत्वेन्द्रि
विषयज्ञानाघटत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः। अन्यथासिद्धिः सोपाधित्वं स्वरूपासिद्धिपक्षधर्मतामध्यमापाति। आश्रयासिद्धेः संदिग्धसाध्यवद्धर्मिधर्मोप्रमिति
स्वपक्षाघटवादिशेषस्य धर्मिसाध्यवाज्ञानं तत्रैवाश्रयासिद्ध्याद्यवतत्त्विशेषणसाध्यसंदेहाभावात् सिद्धसाधनमित्युक्तइत्यर्थः। नवसिद्धसाधनंनहेत्वाभासो
नैकांतिकवदनुमितिकरणाविघटकत्वात् सत्प्रतिपक्षवद्व्यतएवाप्रतिबंधकत्वादितिवाच्यं लाघवात् कारणविघटकत्वेनैव प्रतिबंधकतया तद्वि
शेषकरणत्वस्यैवार्थेत्वात्। साध्यज्ञानस्य सत्त्विशेषसाध्यानुमित्यविरोधित्वेपि साध्यमात्रानुमितिविरोधित्वमिमस्यैवेति तस्य हेत्वाभासत्वमपि सा
ध्य। साक्षात्कारेसतिलिंगज्ञानेप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावात्। न च केवलाश्रयिनिसंशयाभावः तत्रापिपक्षनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनवेतिसंध्य

क८

यत्र पक्षविशेष्यकत्वमुख्यत्वात्तंत्रत्वात्पक्षत्वरूपेति संदिग्धसाध्यवत्त्वरूपेत्यर्थः। यत्रैवेति यथा पिंडलक्षदोषिमात्रधूमवत्त्वादित्यत्र बाधेपि तस्यासंगमग्र
थापि तथापि मैत्रीपुत्रसाक्ष्यानिमतघ्यत्रिश्चदति प्रायको यं ग्रंथः। तत्र साध्याभाववतिपक्षत्वानिमतेहेतोः सत्वाज्ञानाव सिद्धिप्रश्नो नैवय्यतिवारत्वा
थाभावप्रमितौ संदेहाभावेन पक्षताभावादाश्रयासिद्धिश्चत्यतिचारे पक्षतिनिष्ठप्रत्ययत्वेनातंत्रत्वात्सर्वोपसंहारप्रहत्त्वव्याप्तेः साध्याभावन्नवृत्तिसा
धनमिति ज्ञानादेव संगात्वनवोपजीव्यत्वाद्बाधः। इत्थं तद्भिन्नतमैंगम्येवावगमः। एकत्रहेतुसाध्याभाववैविध्यावित्तिवेधततया व्यतिचारज्ञानस्यैतदं २५
बा तद्दपजीवकत्वाद्यनाप्युद्भावितव्यतिचारनिर्वाहार्थं तथ्युद्भावो वोद्भावनं दंष्ट्यतिचारी त्युक्तेकथमितिपरास्तप्रयोगस्थानावश्यकत्वान्। तथा तीव्र
निर्वाह्यमेवहूमणमप्युक्तमत्वात्। अथार्थांतरोपनायकस्मृत्यादिसहकारिताभावाच्चतएवप्रमाणाश्रद्धाप्रत्यक्षज्ञानादौ तद्दिह समीचीनत्वा
च्चिपक्षधर्मतादिलिंगपरामर्शध्यामरुद्धौ कांचनमयादिस्मृत्यादिसहकारिवशाद्यन्नानासमधिकरणत्वं तत्र बाधः। इत्थं च तान्। व्याप्तिपक्षधर्मतो
पनाताद्यथाप्राप्तमितौ तानेमानाता वाच्या। प्रत्यक्षज्ञानादौ प्रतीतिबलेन तत्कल्पनाच्च। अथयथा पूर्वोत्तरूत्तमकलार्थतानेनुमितेर्योग्यायोग्यै

द्यापत्तेः ज्ञानेपि तस्याविप्रतिपत्त्या विरोधघटितयातेन हेत्वाभासतानिरूपणात् ॥ अथ यथाति प्रसंगात् ॥ अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रतिबंधात् तत्रोपणबाध
ग्रहदोषवत्त्वेन ज्ञेयत्वादनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न तर्हि हेत्वाभासः अस्तु मित्य साधारणदोषश्चैवतत्त्वात् ॥ अथ पक्षांशिमते साध्याभावग्रहत्व
त्साध्याभावव्याप्यग्रहोपि दूषकः विशेषणाविशेषात् । एवं च साध्यसमानाधिकरणमनैकांतिकत्वं साध्याभावव्याप्यसमानाधिकरणत्वं बाधः
तादृशं वा यदि मन्वीत बाधेवेति । मैवं पक्षांशिमते साध्याभावग्रहस्य दूषकत्वासिद्धेः दृष्टांततान्नुपपत्तेः । सिद्धांते तत्र ज्ञोक्तरूपबाधानंतरोत्पन्नहेत्वाभासत्वा ब
पत्तेः । उक्तरूपश्च बाधः पक्षांशिमते विरोधकसाध्याभावबुद्धौ सत्यामसत्यां वा बाधे नैकांतिकत्वमेव । साध्याभावसमानाधिकरणग्रहान्यथात्वेलिंग
बांशिमते साध्याभावव्याप्यग्रहः रुह्यमाणविशेषणतया सत्प्रतिपक्ष एव दोषो न बाधः । तत्र तुल्यबलत्वं प्रयोजकं बाधे च अधिकबलत्वमिति चेन्न । गमक
ताप्रयोजकरूपसंपत्तेरेवबलत्वेन तत्स्थाद्वयोरपि ज्ञातत्वात् ॥ अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसंभवनायामनैकांतिकासिद्धेः पक्षांशिमते धर्मेणि साध्याभा
वप्रमितेः साधनाधिमतात्साध्यसिद्धिसंभावनाविरहत्वानैकांतिकावतारः स्युपजीव्यत्वाद्बाध इत्यत्र यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धि

२८ तावन्नाविरहादनैकांतिकत्वबुद्धिसत्त्वात्समत्वां हेतोरसाधकत्वधीरित्यत्राह। अथःमेवं साध्यसिद्धिस्तु स्वहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरि
तद्धेतुविषयत्वेनैकांतिकज्ञानतयादूषकतयादूषकत्वात्। यद्यप्यनैकांतिकत्वेपि साध्याभावप्रमैव प्रयोजिकातां विनातदभावादिति तथाप्यत्र दोषा
हेवं तथापि तस्याः साध्याभावप्रमानाधिकरणहेतुज्ञानत्वेन दूषकत्वं अस्तत्वात्तु साध्याभावप्रमात्वेन तस्यावश्यकत्वेपि तेन रूपेण दूषकताकल्पना
त्यत्रोच्यते। गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवानित्यादिवाक्यादित्यत्र बाधःस्फुटज्ञानवत्त्राप्यनैकांतिकमेव दोषः साध्याप्यंतासावच्छिन्नघटता २८
स्ययथाद्यत्वेनयुग्यानतुमानापत्तेः अघटकत्वे साध्याभावप्रमात्वेन तथावश्यकत्वेनापि वह्नित्वात्। न च वस्तुतायोगंधप्रागभावावच्छिन्नः अत्रसा
धर्मस्यैवेति सिद्धसाधनमेव तत्र दोषः पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यस्यानुमेयत्वात्। अत्र यथैवं विद्यमानेयं न घटुपरिदेशे दृष्टिमती ति शिष्ट्र
रत्वादिव्यत्र विद्यमानत्वस्यानुमानापत्तिः न चेष्टापादानं विद्यमानत्वस्यैव तेमाननदास्वरं प्रत्ययहेतुत्वादिति चेन्न। तत्र समयभेदेनैव व्याप्तियहात्तथैव
साध्यसिद्धेः। किंचैवं सिद्धसाधने प्रागभावतत्प्रतियोगिनोरेकसमयावच्छेदेनैकत्रावृत्तेर्न तथात्वं तर्हि तत्प्रागभावावच्छिन्नेधर्मिणि तत्प्रतियोग्यनु

× देशावृत्तित्वेन एककालवृत्तित्वमपि स्याद्यापदितत्वयो नेक १

मितावपिनसिद्धसाधनमपितुबाधएव।अधिकंतुद्यायनिबंधप्रकाशेऽस्वोद्वातलवबोधेवविपंचितमस्माभिः।मतांतरंविकल्प्यनिराकरोति।यदिति।
अनुमानादिस्स:फलव्यापारवैजात्याभावादुपमानंनवाप्रमाणांतरमितितन्नेत्यत्रबाधकमित्याहाउपमानंचेतिनतुसादृश्यमेवतद्विषयःस्यात्तन्नहितदिं
द्रियगम्यंतस्यापातमात्रेणानेज्ञानात्नापिलिंगादिगम्यंतदभावेपिसादृश्यज्ञानात्तत्रद्रव्यमगुणत्वात्नगुणाःकर्मवत्तुयोपिहत्तेनसामान्यंसप्रतियोगिक
ताद्दनविशेषसमवायोप्रत्यक्षत्वादित्यत्राह।तथाहीति।परस्परेति।विरोधोत्रनपरस्परानात्मव्याप्यत्वंनाप्युपलतयोरन्यतरनिषेधघटितस्यापिविषः।किं
तुपरस्पराभावरूपत्वांसर्वेवेदिति।परस्परविरोधेप्रकारांतरासत्वादित्यर्थः।एवमत्रेपि।नद्वेताद्दृशीविकल्पेनपरिशेषसामान्यविशेषसमवायानाम
पिद्रव्यादित्रयसाधर्म्योदंतर्भावःस्यात्तथान्यथाव्यवहारस्तथानुपपन्यातेषांतद्धिबोलोवस्तुल्यंसादृश्येपि।नहितत्सामान्यंतत्रोकर्मादिव्यवहारस्तु
पपत्तेः।सामान्यश्चैकरूपत्वात्।सामान्यघ्याश्रयसंदेहसंदेहात्सादृश्यघ्ययप्रत्याश्रयंसंदेहात्तद्वेदेप्रतितिकृतत्वयःसामान्यवच्चसादृश्यंसंदेहप्रत्य
श्रयं।भिन्नःसप्रतियोगिकश्चेतियेन।सादृश्यंसंदेहघटितत्वेनसावधित्वेतस्मात्सदृशइतिप्रतीताप्पत्तेः।पदार्थांतरत्वेवसप्रतियोगिकत्वेपिसावधि
सा

स२

लाभावेनतदभावोपपत्तेः।नचप्रतियोगित्वमेवावच्छिन्नंघटत्वेनेतिप्रतीत्यापत्तेः।अत्राहुः।असाधारणत्वंतत्तद्व्यक्तित्वमेवयत्त्वंतत्सादृश्यंजात्यादिसा
धारण्यंतेनघटितत्वाच्चनिरवच्छिन्नत्वंतद्व्यक्तित्वमेवत्वंतन्निरूप्यमितीतरनिरूप्यत्वमेवतद्धर्मप्रतियोगिकत्वंतत्रापिसादृश्येतदेवंप्रतियोगिकत्वंनतुते
दृष्टाघोदित्वत्वावच्छिन्नंतस्मात्सदृशइतिप्रतीत्यापत्तेः।किंचयादृशंतत्तद्व्यक्तित्वमेवतज्ज्ञानमन्तरेतिप्रसक्तंतत्सादृश्यव्यंजकंनतदेवसदृशव्यवहारनि
27 मित्तमक्षकिमधिकेनेतिसंक्षेपः।एतेनेत्रिताभघदार्थातिरिक्तेत्यर्थः।ततइति।भावरूपपदार्थोमङ्गलत्वस्यापिसिद्धतयाएकपदार्थत्वोपगमादिति 27
ताव:।प्रत्यक्षादिविषयद्रव्यादिपदार्थातिरिक्तंसादृश्यमुपमानपरिच्छेद्यमित्यसिद्धमित्याह।ततइति।मात्रत्वात्सादृश्यंपदार्थान्तरंतथापितद्देवोपमा
नपरिच्छेद्यंप्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यत्वात्।इंद्रियसंनिकर्षेपितद्ज्ञानात्।तत्लिंगाद्यज्ञानेपिज्ञायमानत्वाच्चेतिजरन्मीमांसकमतमाह।द्यादेतदितितत्रहिनव
सतितत्कृततद्यूयोधर्मवत्त्वसादृश्यत्वाज्ञस्वंशाद्यप्रतियोगिज्ञानमज्ञायवालसहकारिवैधुर्यादापाततः।प्रत्यक्षेणाज्ञानेपितत्समवधानेततएवतज्ज्ञानो
त्पत्तिरित्याह।सर्वेति।यथातत्रस्मारणाभाववादापाततःप्रत्यभिज्ञानाभावेपितत्समवहितादिंद्रियादेवतदुत्पत्तिरित्याह।[illegible]यमिति।सादृश्यमा

स्योपमानापरिच्छेद्यत्वेपि गोप्रतियोगिकगवयनिष्ठसादृश्यज्ञानकरणकं वयंप्रतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यधीरुपमानफलमिति शावरमतमाह।
नचेति। नयसादृश्यत्वस्य फलं विशेष्यस्य गोस्सन्निकर्षादित्याह। [illegible]द्रियेति। मनसा तस्माच्छंकां निराकरोति। [illegible]वेति। गोपिंडस्तु भावेपि गवयप्रयोज्ञानात्प्र
तियोगिकसादृश्यस्यैवाशिष्यानन्तुसत्वादित्यर्थः। [illegible]वेति। अन्तुप्रत्यभिज्ञानेनतत्राविशिष्टे दंतादिविशिष्टासेदो नासतेत्रापूर्व इत्यत्रतु इदंता विशिष्ट
तत्राविशिष्टत्वेदद्रुतितत्त्वेदंतयोरस्तुयोगित्वप्रतियोगित्वावच्छेदकभेदात्प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्येपितत्रविशेष्यसन्निकर्षादेवतत्तुदृतदृसावपि इत्यर्थः।
नादृशधीः प्रत्यक्षाद्यफलमथ्यर्थापत्तिफलमितिनैकसारणमुपमानं मानान्तरं भिद्यत्यथ्यथा तद्विधर्मोयमिति स्मृत्वानन्तरैतद्विधर्मा साविति
धीःकरणं मानान्तरं स्यादित्याह। [illegible]र्थ्यमिति। गविकरनावयर्थ्यहिकारनत्रूविधर्मो नावगवत्वं तत्त्वस्मृतेग विनानाश्रितावदनुपलब्धिगम्यमेवेति
नतत्रमानान्तरापत्तिरित्याह। [illegible]वेत दिति। कस्मादितिधर्मेवलंगवितद्व्यर्थं तद्वलावगवेतिनान्तुपलब्धिगम्यमित्याह। [illegible]इति। नच्चिदमस्तुपमान
मेवतथाहि मप्रतियोगिकपदार्थज्ञानेनतत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानस्तुपमानं यथा तद्विधर्मोसमस्तस्मादिदोघेऽयतिप्रतीतिः। क्रमतः नतावदस्तुमान

न विशेष्यसन्निकर्षे तत्कृते तन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादेर्लिंगस्याज्ञानान्नार्थापत्तेः तस्या व्यतिरेकानुमानरूपत्वात् । तत्र च लिंगाज्ञानादनु
व्यतियोगिके तन्निष्ठसादृश्यादौ तासमानेऽसमाने वित्संवेद्यत्वया यत्तत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्यादिरपि तासमत इति वाच्यं विशेषणविशेष्य
२४ प्रतियोगित्वेन समानसंवित्संवेद्यत्वं तथा यत्तत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्यादिरपि तासमत इति वाच्यं विशेषणविशेष्यप्रतियोगित्वेन स
मानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेः यत्तत्सदृशस्य यत् तद्विधर्मो स इति तद्विशेष्यज्ञानानुदयाद्वा तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्संनिकर्षस्य हेतुत्वात् न च प्रत्यक्षे
विशेष्यसन्निकर्षाभावेऽपि अतीतानागतयोरपि विशेष्यविशेषणकं ज्ञानं प्रत्यक्षं तथापि तिर्यक्त्वादीनामप्यतीतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणायाः २८
प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतं गवि विधमेव तत्र गवयगो सादृश्यता समाने गवि तत्समेव सामान्यस्यैकत्वेन द्वयस
न्निकर्षोऽपि तिर्यङ्न तथापि गोविशेष्यक गवयगतत्वं गोत्वादिज्ञानस्य गोसन्निकर्षेऽपि द्वियाज्ञस्याद्यभावात् अथ यश्च सदृशं वस्तु प्रत्यक्षं यज्ज्ञानं
योऽसौ तत्सदृशप्रतियोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गोगवयसदृशः सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा ...नि गवयप्रतीत

विरोध्यसंनिकर्षोऽहेतुः ननु यात ॥४

सादृश्यप्रतियोगित्वं गोर्गवयगतसादृश्यदर्शनवेद्यमेव सादृश्ययोगो। प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात्। यत्तु ज्ञानं सामान्यतो व्याप्तिग्रहं विना गवयस
दृश्यो गौरिति फलासिद्धेः। तादृशे पञ्चापि ग्रहे स्यात्कस्य लिङ्गकी ... सामर्थ्यात् निश्चितत्वाच्च देशत्व। ननु प्रत्यभिज्ञायमानसादृश्यपूर्वापरकालमध्यावस्था
नंमात्यक्षगम्यं मध्येऽइन्द्रियासंबंधात्तत्र लिंगादिगम्यं तज्ज्ञाने पिज्ञानात्तत्त्वदिदमेवोपमानात् परिच्छेद्यं स्यादित्यत आह। एतेनेति। वैधर्म्यापि वैधर्म्यधी
र्थोपपन्नं तर्दर्शनविरोधी व्यर्थः। यो दृष्टं वतअभ्यासमभिवृष्टं चे तितज्ञथा तथ्य प्रत्यभिज्ञानं तत्र स्फुटयति तत्रापीति। तत्रेदं ताविशिष्टसेदर्भ मध्यास निरि
दृश्यमन्यसत्त्वं विना नुपपन्नं मध्यावस्थासत्त्वं कल्पयतीत्यर्थः। उपमानफलं विदुरित्यनयो मध्योऽइतिस्थमहा येइतिसंप्रदायविदः। ननु प्रत्यक्षं व्यवि
चारेपि मस्तु दित्यत्राशयोः फलं स्यादित्यत आह। नापीति। न लिंगेन्द्रियसंबंधे गवये वा क्यसदर्थस्मृतौ च सत्यां प्रमाणसमाहारः स्यादित्यत आह
कल्पते। गवयगतगोसादृश्यावेदने समयपरिच्छेदेन सवत्सेवेत्यर्थः। फलसमाहारमाशंक्य निराकरोति। फलेति। प्रत्यक्षफलं हि पर्ययशो लिंगपरामर्श
नुमिकरणं श्रोत्रानुभवजनितपदज्ञानं च वाक्यार्थप्रमायां च करणं प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः। ननु तत्फलस्य तदनंतरीवेक्षिकत्वोर्पलक्षेण फलं श्री
ति

६८

प्रत्यक्षेन ग्राह्यत्वं तत्संधेवा लिंगग्रहणस्यापेक्षयोः कः प्रद्वेष इति इष्टत्वमिति किमिति तिनत्वरं प्रत्य दिति । अत्रव्यापारिस्थित्तिं इंद्रियमन्निकर्षादेरव
च्छिन्नेति सत्र तत्फलस्याव्यांतरव्यापारत्वात् तत्र नु तद्यानवच्छिन्नं सत्र तत्प्रमाणत्वहिंसे तत्त्वमित्यर्थः इममेव विशेषमादाय शंकते उपमानमिति । नुन
सुत्वा परिहरति उपलब्धेति । इंद्रियव्यापारे परतो लिंगशब्दानुसंधानरहितवाक्यार्थस्मृतिसविषयसादृश्यज्ञानस्यापि मानांतरता । वित्य
र्थः । उपमसाविति । यो गोसदृशो वमो गवयशब्दवाच्य इत्याव गतसंसाज्ञाकारोमा इति प्रत्यभिज्ञानात् इत्यर्थः ।। निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तं । समयब्र
ति । गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तकगवयपदवाच्योयं पिंड इत्याकार इत्यर्थः । गवयपदस्येहा तत्समयले नास्त्याधकत्वात् सदृशोपस्थापकस्य सादृश्यमा २९
त्रबोधकत्वादिति भावः । उपप्रतीतेति । गवयत्वस्य जातितया लघुत्वात् सादृश्यस्य चोपाधितया गुरुत्वादिति भावः । तत्र यदंशस्तु धर्मी विकल्पात् तिं मितं २
त्वाघोपस्थिततटस्थनामव्यवहारपाताद्देव निरस्तः । द्वितीयं [illegible] आहा [illegible] यमिति । विषयं प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तो निर्देहाताः सत्रपरस्यापि सत्त्वदवच्छिन्ने
याव्यारस्थको वाक्यं प्रयुंक्ते तेन मा गवयपद्यं यवज्ञाते तिततदेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदुपलक्षितं वाच्यमंतरमिति मंत्राय सति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेष

बोधयेदिनपर्षः । वस्तु गति विति । तकादि पुनस्त्वानादिनपर्षः । संदेहपीति । गोसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं १

निश्चय इत्यर्थः। संदेहाकारमाह। गवयत्वमिवेति। पूर्वमिति। गवयपिंडदर्शनादित्यर्थः। फलसिद्धिः प्रवृत्तिनिमित्तविशेषनिश्चय इत्यर्थः। इदानीमिति। गव
त्वविशिष्टपिंडप्रत्यक्षकाल इत्यर्थः। तर्केति। प्रागुक्तं तत्को गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तेयथा लिंगपरामर्शोऽनुमितिकरणं श्रोत्रसंबद्धजनितपदज्ञानं च वा
क्यार्थप्रमायां करणं प्रत्यक्षं ध्याद्वित्यर्थः। ननु तत्फलस्यैतदनंतरमेव विकल्पो ऽथ लोचन) तात्पर्यनिश्चयाद्गोसदृशपदं लक्षणया गवयत्वबोधक
मित्यर्थः। उपलक्षणत्वनिमित्तसंदेहोऽपि योगी सदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्येन यथाश्रुतपदार्थान्वये नैव वाक्यार्थपर्यवसितेप
श्राह्लादस्थानकल्पते यस्य योग्यतया मुख्यार्थान्वयसंभवमात्रे पर्यवसेत्याह। मानेति। मानांतरेति। मानांतरेण त्वयदर्शनेनोपनीतसदृशिनमित्यर्थः। अथेति।
यद्विपर्यवसितेऽपि वाक्ये तत्र साकांक्षायां तत्र वाक्यार्थज्ञानं स्यात्तदा वाक्यभेद इत्यर्थः। यत्रानुलक्षणा तत्र नैवं वाक्यार्थपर्यवसानमित्याह नन्विति।
यद्विकल्पनागौरवात्सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तौ गवयशब्दस्य तथात्वकल्पनापि वाक्यार्थः स्यात्तदा दाक्षिणात्यो ज्ञिनः पानवानुपपत्तेराद्वि
लोजनकल्पनापि वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः। तस्मादिति। ननु सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपन्नत्वेऽपि तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवल्ल

त्वे
तिननु प्रतीत पर्यवसानाभावे विप्रतीतापर्यवसानाद्वेनाविनानुपप
सोपि वाक्यार्थः स्यादित्यो इ ॥ ३

लक्षणा लक्षणा गवयपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपत्तुं शक्तिग्रहस्तु त्वन्मते हि घटाकाशमात्रेणोक्तं तद्धि न प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनं विना तैर्गोसादृश्यं तथेति तात्पर्यतो गोसादृश्य
पदेन गोसादृश्यसमानाधिकरण्यं गवयत्वस्य उपलक्षितमिति कल्प्यते । न च यथा घोषो गंगायामित्यत्रापि तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा । तथात्र
मानान्तरमस्ति येन तन्निर्वाह्यं उपमानस्यासिद्धेः । न च वाक्येन लक्षणा तस्याः शक्तिवत् पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपदस्यैव लक्षणा पदान्तरेणान्वि
यामकमित्युपगमात् न च गोसदृशपदस्य गवयत्वे साक्षात्तात्पर्यग्रह एव लक्षणा सर्वमानां न तान्नावाक्यार्थस्य यथा घोषो गंगायामित्यत्रापि साध्यादिति वा ३०
च्यं उपस्थापकानन्तरमात्मतितत्तात्पर्यस्यैव साक्षात्तात्पर्यरूपत्वात् । अत्राहुः । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषबोधने तात्पर्यं किन्तु यो गोसदृशमगवयपद
स्य वाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्रापि उक्तसामग्रीतः प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छेदो न च तात्पर्यं यदनुपपत्त्या लक्षणाबीजं स्यात् । यत्र वाकस्य निंदता
त्पर्यकमधिकरणमित्यादिवाक्यं तत्रापि तादृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थसमयं करणशब्दवाच्य इति धीः । न तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तत्र तात्पर्यं ।
यमतिन्नवरत्याक्षा । सर्वत्राव्ययात्रेयपत्तिरेव लक्षणाबीजं प्रवृत्तिप्रवेशयेदित्यत्रापि प्रकरणादिनालोजनवंशप्रवेशनसज्ञानात्ता स्प्रेषप्रयोजनय

वा ६

स्यादेरनन्वयात्तात्पर्यग्रहार्थमपि प्रकरणादेरवश्यापेक्षा यथार्थादित्याकूः। मानान्तरमिति तान्नर्कं प्रमाणसहकारीन वतस्थ्यां वक्ष्याय्यां मानान्तर
मस्त्वीत्युपमानं तर्कोपकार्यमाश्रेयमित्यर्थः। अप्रसिद्धेरिति व स्कृ तो गवयपदस्य शक्तिवाचकत्वसिद्धावपि गवयपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं सिध्यतीति
भावः। गवयत्वसामानाधिकरण्येनासौ गोसदृशो गवयइतिवाक्यप्रतिपादनाद्गवयत्ववाचकत्वं गवयपदस्यज्ञायत इत्याह। सामानाधिकरण्या
दिति। गवयसामानाधिकरण्येन त्यत्र यदि पिंडसामानाधिकरण्यं विवक्षितं तदा पिंडवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वविशिष्टवाचकत्वासिद्धेर्नोपमा
नपरिच्छेद्यस्य मानान्तरावृत्तीतिरित्याह। पिंडेति। गवयत्वजाति सामानाधिकरण्यं तु मानान्तरादसिद्धमित्याह। निमित्तेति। न ही ति। येन सादृश्य
ग्राह्यत्वं स्यादिति शेषः। यद्यमो सदृशः किंशब्दवाच्यः स गोसदृश इति तन्न स्मृतो विपरीतपदस्याप्यव्यापकत्वादित्यर्थः। यद्येवमिति। व्याप्यं प्र
देन सर्वेषु दृश्यते यथा भूमत्वादसामिमानि इत्यर्थः। यद्यागप्राप्यस्याभावेपि गंधवती पृथिव्यात्यादिव्यतिरेकिरूपलक्षणपरत्वं स्यादिति
हा। अथेति। कृष्यादीनां गवयव्यवहाराविषयत्वं तत्राप्रयोगेण निश्चय। तत्राह। सर्वेति। न वैकस्य व्यवहारे साधोः सर्वत्र लक्षणोद्देशः स्यादिति वाच्यं। त

वा २

१४ यदि गोसदृशः स किंशब्दवाच्य इति पृष्टे तदा तन्मुद्दिश्य गवयशब्दवाच्य इति निश्चयात्। अपि तु कीदृग्गवय इति पृष्टे न तथाव योगव

थाहियथापृथिवीत्वेनपृथिवीपदवाच्यत्वंसाध्यतेतथागवयत्वेननिमित्तेनगवयपदवाच्यत्वंसाधयितुमशक्यत्वात्।गवयत्वस्याप्तिदेशा
वाक्यादप्रतीतेर्नहानेनेति।अन्यानसामान्यविशेषजिज्ञासानयुक्तेतिसावः।उपसंहरतितस्मादितिनन्वयदिनिमित्तप्रश्नोऽयंकिंतदेवनोत्तरय
३। तीत्यतआह।तद्यथेति।वृत्याघट्याप्रतीतगवयत्वजातिकथादितिसावः।तथेति।सामग्र्युक्तानान्तुक्तलमित्यर्थः।नन्तुसादृश्यप्रवृत्तिनिमि
त्ततायांगौरवानवत्तारस्तोपमानस्याथवतारस्तथात्वेतर्केणेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनिश्चितेगवयपदंगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकंचेसतिप्रवृ ३२
त्तिनिमित्तकत्वात्यन्नैवंतन्नैवमितिवेन्नतर्कस्यानिश्चायकत्वात्।नरायंतर्कोव्याप्तिमूलकोयनविपर्ययानुमानादर्थसिद्धिःस्यात्नयेगवयपृ
किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तकमितिसामान्यतोदृष्टमवतर्कसहकृतंगवयपदस्येतरप्रवृत्तिनिमित्तकतांपरिछिन्नछिन्नमनुमानांतरंकल्पयिष्यतिवर्के
सहकारिकल्पनस्तिवाच्यंइदंचप्रवृत्तिनिमित्तमप्ययत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तमितिवुद्धावपिगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकंगवयपदमितिमानांतरमंतरेणप्र एग २
तीतेः।अन्तुमतेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वात्।नन्वयथेत्थंसामान्यतोदृष्टेनविशेषबाधकमाहहृतेनाद्विव्यानाश्रयत्वंज्ञापतत्वेत्थयावि

पृ१

शेषबाधकानां पृथक्त्वाद्येकैकमात्रव्यतिरेकविषयत्वेनादृष्टद्रष्टव्यानाश्रयत्वं केनाप्यासंतथात्रापि गौरवाख्यात तर्के महत्त्वसामान्यतो दृष्टादि
तरा प्रवृत्तेरिति भिन्नकत्वे निश्चिते पश्चाद्व्यतिरेकी व्याप्यकल्प्यमानां तस्य सहकारित्वापेक्षयाद्दृष्टस्य प्रमाणमहकारित्वमुक्तं चात्रामेवां दृष्टाया मके
कत्वाधकसहकृतापरापरबाधकेरेव तावद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्य पादृष्टद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात्तत्सामान्यतो दृष्टेनाविशेषणेद्धयोपस्थितत्वे विशि
ष्टवैशिष्ट्यज्ञाननिर्वाहात्स तच्चानवतारदशायां दृष्टतदपरिच्छेदकत्वादिति संक्षेपः ॥ गवयस्तूपमानद्यस्ते प्रमानातिरेकं प्रसाध्य व्याख्याति उप
रिहर्तुं लक्षणमा[illegible]दयं द्विति त्रेनवगतिसंगतिश्चासौ संज्ञा चेति कर्मधारयः ॥ नवगौ विसदृशो न गवयस्तत्पदार्थो विधय इति गोसदृशो गवय
पदवाच्य पदवाच्य इति तथा च नात्र वाक्यार्थानुसंधानमपीति वाच्यं परंपरया तत्रापि वाक्यतत्पर्यायार्थवस्तुतत्स्वरूपमिति करणात्तत्र तूपमानत्वे उ
पमितित्वं च जातिः ॥ न चैतदसिद्धिः सामग्रीविशेषेकार्यवैजात्यमावश्यकमिति कारणवैजात्याद्उ ॥ सेव सामग्र्यनवसेयगतसंगतीत्यादिना
दर्शिता ॥ कचित्तत्वस्मेति ॥ धिकसमतिदीर्घग्रीवमित्यादौ ॥ प्रकृतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ॥ शब्दोपीति ॥ यद्यपि शब्दस्याबाधकत्वेऽ

क १

32 मानानतिरेकित्वं न हेत्वनुमानात्मकस्यैव शब्दस्य बाधकत्वे संभवात् तत्त्यागाय त्वनुमानबाधकत्वनिरासेनैव शब्दबाधकत्वमपि निरस्तमित्यर्थः। अनु
मानानतिरेकादिति लक्षणे पंचमी अनुमानात्तेदंपार्थ्यशब्दो न बाधकं प्रसक्तेरित्यादिशब्दस्य बाधकत्वमुक्त्वा ऽपरत्वादित्यपेक्षे। पदतात्पर्यो
नां वाकांक्षादिमत्त्वं वाक्यार्थे प्रत्यायने लिंगत्वावेनैकरणत्वमसक्तं किंशब्देनातिरिक्तमाननेनेत्यभिप्रेत्य पदार्थे करणत्वपक्षेऽनुमानेनेदं साध 32
यति। अनैकांतिकमिति। निराकांक्षादिलिंगित्यर्थः। तथेति। तेषां वानैकांतिकमित्यर्थः. पदकरणत्वमाश्रित्याह। यद्यपीति। समवाय इति।
न पदार्थानां पदेऽसमवाय इत्यर्थः। विभागेनेति। सहि पदार्थानां मिथोऽन्वयो न पदधर्म इत्यर्थः। न चेति। लिंगतया ज्ञापकत्वं यद् बुद्धस्थलं तदेव
तस्या लिंगस्य ज्ञानत्वमाकांक्षादित्यस्य विभक्तं कर्मेति न चेति योजना। परस्पराश्रयत्वं स्पष्टयति तदुपपत्तेऽहेति। लिंगतया ज्ञापकत्वो पलं नेह त्वे
थेः। मानांतरेणैव गृहस्य लिंगत्व सिद्धावन्तानुमित्या लिंगतया ज्ञापकत्वं सिध्येदिति तज्ज्ञापकत्वे लिंगत्व सिद्धिरिति भावः। यद्यपि पूर्वं हेत्वंत द्वि
षयस्तु मितिजनकत्वेनानादिवाक्यान्न परस्पराश्रयत्वं तथापि ज्ञापकत्वसिद्धावपि नार्थसिद्धिः प्रमाणकत्वेऽसाध्ये नैकांतिके भाव:। तथापी

वमिति। २

तिश्चैवैते पदार्थास्तात्पर्यविषये मिथः संसर्गवंत इति साध्यमतो नानन्तिमतृसिद्धसाध्यार्थांतरं । नन्वेवं संसर्गमात्रसिद्धावपि व्यवहारोपयिकस्तु
द्विशेषा न सिध्येदित्यत आह । [illegible]ति संपद्यमानः पदार्थः व्यापकत्वेनागृहीतः तथापि संसर्गविशेषस्य पक्षधर्मताबलात्सिद्धिरित्यर्थः । ननु संसर्गज्ञा
नस्यैकत्वसिद्धावपि कुतो वाक्यार्थसिद्धिरित्यत आह । नैवमिति संसर्गविशेषसिद्ध्यर्थमाह । [illegible]ति तस्य संसर्गस्य पदार्थविशेषो पृहि तस्य
वज्ञानावच्छेदकत्वात् ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वाच्च संसर्गवसंबंधिनयत्वविशेषस्याद्वृत्त्यापि पक्षधर्मताबलाद्व्यापकत्वेनाज्ञातस्यापि संसर्गवि
शेषस्य सिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं भ्रांतिज्ञोपि भ्रान्तः स्यात्तन्न यथापत्तिः ईश्वरस्यापि भ्रान्तित्वापत्तेः तत्रैव भ्रांतिज्ञस्यापि भ्रमत्वप्रसक्त्यापत्तेश्च । अत्र अं
नत्रम विषयत्वेन न भ्रमत्वं किंतु विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वेन । न य शुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवान्तस्य मित्यत्र विशेष्यावृत्तिः प्रकारः रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमे सत्त्वान्न
न वप्रतारकवाक्ये व्यभिचारः तत्राह यतो विरहात् । तथाप्याहार्यसंसर्गज्ञानसत्त्वाच्च । तथापि संसर्गज्ञानं विनाप्युक्तस्याथ्यस्य वा वाक्ये भ्रांतप्रतारकवाक्ये
व्यभिचारः कथं वा संसर्गप्रमा । वक्तृज्ञानाद्यमानामूलत्वादिति चेन्न । तत्र वेदवदीश्वरसंसर्गज्ञानस्यैकत्वादित्युक्तत्वात् । तत्र प्रथमं प्रयोगं दूषयति अ

तत्र १ यो २

नेकांतत्वेतिपरिच्छेदेवधारणे।द्वितीयंदूषयतीति।अर्थकांक्षेति।अर्थकांक्षायाःसत्त्वमात्रेणैवकारणतयातया।लिंगविशेषणमनुपपन्नमित्य
र्थः।योग्यतासन्निमात्रेणविशेषणेदोषमाह।योग्येति।नवंचनसंबंधोयोग्याश्चिरूपोयोग्यत्वंसातथा।निराकांक्षेव्यभिचारादित्यर्थः।संसृष्टाएवेतिन
33 वसंसावनानियमोवानसाध्यः।किंतुसंसृष्टाइत्येवसाध्यमितिवाच्यंसंसर्गस्यापिलिंगाप्रेक्ष्यत्वाद्व्यभिचारात्तयायोरेवघटानयनयोःपरस्पर
संसर्गोनज्ञातस्तेनैवव्यभिचारादितिभावः।तदुक्तेरयोति।भ्रांतेनपित्राद्विनापिअप्रतारकेनोक्तपदानांतदर्थानांवासंसर्गोभावादित्यर्थः।ननुपदा 33
नम र्थमात्रज्ञानादेवज्ञाननिरूपणायेभ्रांतत्वंनिरूपयाम इत्यतआह।पदार्थेति।तच्चेति।अबाधोक्तस्वरूपविशेषणयासिद्धेरित्यर्थः।तदेकेति।निश्चैककर्म ये ४
लत्वादित्यर्थः।अन्वयेति।योग्यतयालिंगविशेषणेनसिद्धेरित्यर्थः।तच्चेति।एकत्रापदार्थेपदार्थांतरवैशिष्ट्यमेवसंसर्गरूपत्वादित्यर्थः।विशेषणेतिनी
लेनगुणसामान्यमाश्रित्यतेसरोजेनद्रव्यमात्रंतयोश्चाविनाभावोन्वयेत्यर्थः।अन्वयेति।जलाद्वितनघादिविनाभूतेकदेशासाकांक्षत्वंपदानामेकवाक्यता
पात्तादित्यर्थः।रक्तेति।यथारक्तःपटोभवतीत्यत्ररक्तपदार्थोन्वयंविनापटोनभवतीत्येकदेशोनपर्यवस्यतितथारक्तपदंविनानभवतीत्येवत्व।
वे ३ घत्रपटो।

न च यद्दा भवतीत्युच्यते तदा जिज्ञासाविषयस्य क्रियाविशेषस्य पदेन स्मारणात्प्रसेव जिज्ञासा

कामस्त्वार्थे नेतत्रापि नत्रै पर्यवसन्नेदित्यर्थः। अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थज्ञानं चेतिभावः। करणं क्रियेति। घट इत्युक्ते किं गुणः। किं क्रिय इति जिज्ञासा
आकांक्षा रक्त इत्युक्तौ किं गुण इत्यपि सैत्यर्थः। मानाभावेनेति घटरूपमद्या कांक्षयोग्यतादिमा विद्या शब्दबोधज्ञानजनने संघटितसामग्री को लिंगमेव
विलंबितमिति कारणांतरव्याघ्रादिवदित्यर्थः। यद्यपि प्रतिपदार्थोस्थिताकांक्षायाः श्रवणकालएव नाशात्तत्कालांतरे मध्ये तज्ज्ञानहेतुत्वं च संस्कारद्वारा
संभवति तथापि पदार्थसमूहविषयायां काद्याय वाकांक्षायाः स्वरूपमसत्त्वमेवेति भावः। विशेषो पञ्चापनेति। अत्रयप्रतियोगिपदार्थसमूहविषयायाः
स्मरणानंतरमव्यवहितकाल इत्यर्थः। नचाकांक्षाज्ञाता तत्र यथा हेतुः ज्ञायमानकरणो ज्ञानोपयोगित्वलिवारिवैलक्षण्यत्वा अव्याप्तिवच्छब्दश्च नि
बद्धान्वयाप्रत्यौ लौकिकत्वं च आकांक्षाघस्यचेपि तज्ज्ञानादन्वयबोधाभावापातात्। राजा पुत्रमाकांक्षति पुरुषं चेति संशयेन द्विपर्यायेयाद्वयथा प्र
तिवंधात्। अन्नाममतिष्टत्वरणा। प्राहरिपरत्वं शब्दस्य लिंगत्वेन ग्याय्यार्थज्ञानं हि प्रवर्तकं न तु तज्ज्ञानं ज्ञानगौरवात् ज्ञानं तदाभावेष्यर्थज्ञानात् प्रवृत्ते
नेस्था। अतोवक्ताघटज्ञानवानिति ज्ञानं न प्रवर्तकमपि त्वयं घट इति। घटज्ञानज्ञानमपि घटविषयमिति चेत् सामत्वं न तु घटत्वप्रकारकं प्रवर्त
भावः। यातिबाधादिति। नाजपदार्थपुत्रपदार्थयोरन्योन्यान्वयेयत्त्वज्ञानाभावादित्यर्थः। अनुमानानवर्तिति। अनुमिनि ६
दि

श्री २ म्र

कंच तथाऽन्वयथाग्रांतश्चेवत्रां तिज्ञप्याप्यपिप्रवृत्तिप्रसंगः। पौलरावलक्षणानानार्थान्तुरोधात्तात्पर्यग्रहोवाक्यार्थधीहेतुः तच्च पदार्थेसंस

३५ र्गविशेषज्ञानोद्देश्यकचेष्टातस्तद्ग्राहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यपास्तं। तात्पर्यज्ञानं नवा

क्यार्थे हेतुरिति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्वयिपि वानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात् तत्र तार्थसंसर्गज्ञानहेतुकानि मिति

ध्यानघटज्ञानहेतुकानीति। योग्यता यथार्थबाधे वा संशयादिसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः तावसंशयप्रज्ञानप्रतिबंधकत्वात्। अयथाप्रमामात्रो ३४

च्छेदप्रसंगात्। बाधकप्रमाविरहः क्वचिन्निश्चीयते पि। यथेह भूतले घटो नास्तीत्यत्र योग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनाय घट्यापिघट

प्रमाविरहो निश्चीयते। एवं तत्पक्षमानलिंगविशेषणं बाधकप्रमामात्रविरहस्य सर्वत्र निश्चेतुमशक्यत्वात् तत्संशयेपि शाब्दादन्वयबोधात्। लिंग

विशेषणग्राह्यसर्वेतत्र निश्चितत्वादिति संक्षेपः। यत्तदेवालिसंधाय प्रवोपरेताभेयाहीन चैव मिति। आकांक्षादेर्ज्ञायमानतया तया हेतुवि

शेषणेपीत्यर्थः। [illegible] संदेहेऽनिरा। यावत्समभिव्याहृतत्वात् त्रिविधा तिरसा विति। कति पयपदआविणोमः संसर्गप्रत्ययहेतुरपर्थः। भासीति। शब्द

तदेहपीत्यर्थः। प१

सर्वेति। आप्तो नास्य लिंगविशेषणतया ज्ञानस्यैव हेतुत्वादित्यर्थः। सिद्धस्योपगमादिति। सिद्धस्योपगमप्रसंगादित्यर्थः॥ २

न लिंगतया ज्ञापकः। व्याप्त्यादिज्ञानरहितत्वादपि दोषाभावतत्त्वविपर्ययहेत्वाश्रयत्वादिविंदित्यर्थः। नाप्येनेति। कतिपयपदश्रवणानंतरमित्यर्थः।
संसर्गबाधकाद्येतिभावः। यत्तं स एतेति। असंसर्गाग्रहत्वेकत्वसिद्धावपि तस्य प्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकं सत्संसर्गज्ञानं नास्यादित्यर्थः। तथाच शब्द
स्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरिति भावः॥ तदेवं पदस्मारितपदार्थविषयया जिज्ञासेत्यंगीकृत्योक्तं संप्रति तामपाकृत्य तयाक्षेपं दिशनुमाह
न चेत्यैति। अथयोग्यतैवकेत्यत आह सायेति। स्मारितयोरविनाभावो यथोदनं पचतीत्यत्र क्रियाकारकयोः। तदा क्षिप्तावि नाभावो नास्मी
त्यत उक्तं। श्रोतारीति। वाक्यांतरोच्चारणेन तत्रापि सोस्तीत्यत उक्तं। तदुत्पत्येति। तद्वाक्योच्चारणजन्य इत्यर्थः। प्रतियोगीति। संसर्गोवगमप्राग
भावो हि प्रतियोगिनि तदवगमे ज्ञाते ज्ञातव्यः। सच स्वविषयसंसर्गज्ञाते वोद्भवत्यतिसंसर्गस्य प्रागेव ज्ञानादुक्तस्य त्वनुवादकत्वादप्रामाण्या
पत्तिरित्यर्थः। ननु निराकांक्षेतद्वाच्चारणजन्यसंसर्गज्ञानप्रागभावस्य सिद्धसिद्धिसांध्याघातः प्रागभावस्य तत्कार्यमात्रहेतुत्वान्न शब्दासाध्या
रत्वं। प्रागभावासावस्य च कारणाभावव्याप्यत्वान्नतरां च कार्याभाव इति आकांक्षा न हेतुः स्यादाद्यपोद्यत्वा। स ओर कारणत्वापत्तिश्चाश्रया
यथा नीलं सरोजमस्तीत्यत्र विशेषणविशिष्टयोर्द्व्युत्पत्तिसामान्ययोरेतत्प्रति पादकेसंसर्गज्ञानप्रागभावो ५

थानासन्नयोरुच्चारणजन्यसंसर्गाप्रागभावनानावादेवान्वयबोधानुत्पत्तेः। अथ ज्ञायत इति तदन्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलोपस्थितिहे
तुत्वे सत्यज्ञानितात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वमाकांक्षा। घटमानयतीत्यत्र हि घटमित्युक्ते किमानयति पश्यति वानयतीत्युक्ते किं घटमथवेति
जिज्ञासा भवति। गौरश्वैः इत्यत्र नासेदेनोर्योग्यत्वात्। राज्ञ इति पुत्रेणज्ञनितान्वयबोधवान् पुरुषमाकांक्षतीत्येवं। नाम विभक्तिधात्वाख्याता
35 र्थानां घटकर्मत्वानयनानुकूलकृतीनां स्वरूपेणोपस्थितिर्न तद्विषयप्रकारकजिज्ञासानुकूलेति तत्राकांक्षाविरहापत्तेः। घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र
घटमानयतीत्यत्रेवान्वयबोधापत्तेश्च। अत्राहुः। अविधानापर्यवसानमाकांक्षा। येन विना यस्यानन्वयार्थोऽनुभावकत्वं तस्य तदपर्यवसानं। नाम वि ३५
भक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विनानन्वयार्थोऽन्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्यवसानं। घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रासत्तेर्न ना
न्वयज्ञानमयोग्यत्वादप्ययोग्यता च न बाधकमानाभावः। अथ तत्र यद्बाधकं तदभावस्योग्यतायोग्येऽपि सत्त्वात्। प्रकृतसंसर्गेण तदभाव. सिद्धासिद्धिव्या
घातात्। ज्ञानं च प्रकृतसंसर्गेऽत्र सिद्धबाधकमानाभावः प्रकृतसंसर्गस्य प्रागभावेऽतीते। बाधकप्रमाविरहस्यायोग्येऽपि सत्त्वात्। सकल तदभावस्य

ज्ञातुमशक्यत्वात् । अनवच्छिन्नरूपसम्बन्धेयार्थं हेतुः योग्यताऽनुमादन्वयबोधानुपपत्तेः । नापि सज्ञातीयदर्शनं यथा कथंचित्साज्ञात्यस्यात्यावर्त्तकत्वात् ।
पदार्थे तावच्छेदकरूपेणान्वयबोधकस्यार्थापत्त्वान्तया निरासात् । नापि सममभिव्याहृतपदार्थसंसर्गाभावव्याप्यधर्मशून्यत्वं प्रमेयमभिधेयमित्यादौ
संसर्गाभावाप्रसिद्धास्तन्निरूपणात् । नापि सममभिव्याहृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं कार्योग्यानुमेयतापत्तेः । किंचित्तरपदार्थसंसर्गेऽत्रप
रपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताप्रमाविशेष्यत्वाभावो योग्यता । प्रमेयमभिधेयमित्यत्र प्रमेयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्य
त्वं गोत्वे प्रसिद्धं तत्र निधेयत्वसंसर्गेण तदभावः । अत्र समभिव्याहृतव्यवधानेनान्वयप्रतियोगिस्मृतिरिति मंदोपात् । प्रसंगसंगतेराह । प्रालाकरस्थितिलो
केति । य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति भावः । अनुपलितवक्तो नेति । व्यवहारेणेतराश्चितपदार्थज्ञानस्यैवबोधकारणत्वात्तुमितेरित्यर्थः । वेदे
ऽस्य सामग्री तो लोकेपि संसर्गानुवादकस्य च अनुवादकता पिनस्यादित्याह । निर्णीतेति । आकांक्षादिमत्त्वपाठो नालिंगज्ञानात्मकतत्त्वद्वया
वज्ञानेवेदस्तुल्यतयान्वयबोधे विलंबाभावाद्वयस्यावैदिकत्वाकादपि सनस्यात् तस्य लौकिकोपजीव्यत्वादिति भावः । प्रत्युतानुमाने व्याप्ति

त्वाप्तोक्तसंदेहेतुल्यापि सामग्रीन निश्चायिकेत्याह। अनाप्तोक्ताविति। यथाप्समानविषयकसंदेहस्येवप्रतिबंधकत्वात्

स्मृत्यादिविलंबात्स्त्वमिति विलंबनेतस्यैवाप्तवाक्यत्वमित्याह। यावितिस्मृतीति। लोकइति। सवनवत्कज्ञानस्तुमानं विनेतिभाव:। तां विनापिवे स्या
वेदाद्ध्ययबोधाद्विलंबाभावात्मनतत्रहेतुरित्याह। तद्वहितेत्यापतीति। यथावलौकिकाप्तएववैदिकाप्तएवाभावासमर्थाइत्याह। नवेति। यथौत्सु
क्यसंशयेवक्तुर्ने निश्चायकंतथाप्तोक्तत्वाद्विषयकोऽप्रमाजनकत्वसंशयोनवाद्भुत निश्चयप्रतिबंधकस्तथाप्तोक्तत्वसंदेहोपिन
याद्द निश्चयप्रतिबंधकइत्याह। वक्तुर्यथार्थविति। संदेहइति किंवाक्यार्थस्वरूपेतावज्ञानितज्ञानितज्ञानप्रमाण्ये वाप्तोक्तत्वेवा। अग्रेधैवाक्यार्थेति। ३६
द्वितीयेफलेति अंत्येत्रानोनाद्येति। नवाप्रमाजनकत्वे संदेहस्तत्प्रतिबंधकत्वेमानाभावादितिभाव:। नन्नुलोकेप्याप्तोक्तत्वसंदेहोवाक्या
८३ र्थज्ञानात्पूर्वंपात्र निश्चयस्तद्धेतुस्तथावववाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वग्रहकाप्तस्तुपज्ञा क्रिनोत्तुमानाद्वाक्यार्थेपीरित्युतत्राह। लोकेपीति।
वाचकत्वेति। नवाप्तोक्तत्वकारणबाधएववाधकइतिवाच्यंव्याप्तिवारान्तद्धेतुत्वंयोमेववाधाद्र। नापिलौकिकत्वेनज्ञातेतद्धेतुमानाभाव
त्व। आप्तोक्तत्वेघ्यवज्ञास्तुमशक्यत्वात्। स्ववाक्यार्थेप्याप्तस्वेच्छादितिभाव:। यथोत्पन्नेप्रत्यक्षज्ञानेप्रामाण्यग्रहकादप्रामाण्यशंकात्मकास्त्र

द्वापगमसृथावेदवाक्यजेपीत्याह।द्वितीयेति।तियह्रियापौरुषेयत्वनिश्चयेसत्येववेदार्थधीश्चदापेयातेपदार्थोमिथःसंसृष्टाद्यदोषवस्तुरूपमाप्र
णीताकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वाद्वैदेवयधीरक्षितितेवेदोप्यनुवादकःस्यादित्याह।अप्रयेति।तथाचशब्दप्रमाणमेवनस्यादसर्वत्रानुमान
देववाक्यार्थप्रमोत्पत्तेरितिनावः।तज्जीतिवक्तृज्ञानावच्छेदकतयेत्यर्थः।इतरत्रलौकिकवाक्ये।किंचैवंलोकवेदसाधारण्यादनुमानदेववा
क्यार्थप्रमोत्पत्तौवेदस्यापितत्रसामर्थ्यानवधारणादप्रचितेशक्तावपिनमानमित्याह।नचैवमिति।तत्रेति।अप्रचितेशक्तिरित्यर्थः।सापिशिष्ट
प्रतीतिः।विपरीतेति।लोकेसंसृष्टतसामर्थ्यकत्वेनशब्दस्येवप्रवर्वबोधकत्वात्।अस्यादिस्मृतिविलंबेनलिंगमेवानुवादकमित्यर्थः।यदाप्रचितेप
दानांशक्तिलौकिकवाक्यानुवादकःशब्दइतिविरुद्धकल्पनेत्यर्थः।नवीनाःस्वतःप्रामाण्यशब्दस्याप्यत्वंप्रमाणशब्दानुगतंप्रमाण्यप्रयोजकंकिं
विवक्षार्थेवैलक्षण्यात्तथात्वपपत्त्याकल्प्यंतत्वज्ञातंतत्प्रयोजकंज्ञायमानकरणोज्ञानोपयोग्यप्रमाणवैलक्षण्यत्वात्।आद्याद्यादिवक्तृनवाद्यो
क्तृदोषाभावौतथात्रांतप्रतारकवाक्यजेज्ञानेतदभावात्।किंतुतात्पर्यकत्वंतत्त्वयथार्थवाक्यधीप्रयोजनकत्वंलोकवेदसाधारणं
यथार्थ

तदभावाच्चाप्रमा स एव दोषः। ततश्च भ्रांतप्रतारकवाक्यं संवादिशुकादिवाक्यं च मानं। तच्च ज्ञातमुपयोगि ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि
वैलक्षण्यत्वादित्युक्तं॥ अथ यथाश्रुतपराध्याये यवोधोनष्टाद्वामच्छा। प्रयष्टीः प्रवेशायेत्यत्र लक्षणानानार्थे विनिगमनाविरहेण योग्यतात्पर्यग्रह
मूलकत्वात्। न च तात्पर्यग्रहणं प्रकरणादेः प्राथम्यादावश्यकत्वाच्च शब्दसहकारित्वमिति वाच्यं तेषामननुगमेनाहेतुत्वात् तात्पर्यग्राहकताव 37
ननुगतानामपि तेषां यथा धूमादीनामिव। तच्च तात्पर्यं वेदे यागाद्यर्थं लोके च यथा यथा विषये पितुःसां तात्पर्यान्नतयाथार्थ्यमपि तु प्रथममाप्तवाक्य ३७
दृष्टज्ञानानुमानपूर्वकमर्थं तथात्वेनावधार्य तन्निश्चयः। एवमानं वेदवाक्यं प्रमादिविशिष्टज्ञानानुमानपूर्वकमर्थं तथात्वेमवधार्यतन्निश्चय
अनुमानं वेदवाक्यं प्रमादिविशिष्टज्ञानाद्यतरज्ञानजन्यं वाक्यत्वात्। ततो भ्रमादिनिराशेष तिपरिशेषाद्वाक्यार्थोनुमानं। अयं च वक्तार्थप्रत्यु
क्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाघजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादहमिव। ननु तत्र पदार्थोपस्थितिसंसर्गवत्तः यथार्थज्ञानविषयत्वात् भ्रम
घजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादहमिव। मद्वक्तृपदार्थवत् एवं वक्तृवाक्यार्थज्ञाने मिते प्रकरणादिना वक्तृविप्रेतं यथार्थज्ञानं परस्य ज्ञानं ततो
था

वेदतुल्यतया शब्दादर्थज्ञानमित्यनुवादकशब्दो वक्तृज्ञानानुच्छेदकतया वाक्यार्थे प्रागेव सिद्धेरित्याहुः। मैवं। यथार्थप्रतीतिपरत्वस्य ज्ञातस्य प्र
मानुत्पादकशब्दोत्वात् अस्यैव वाक्यार्थनिरूपितया तस्य सर्वज्ञानुमशक्यत्वात् गौरवाच्च। न चाप्रमाजन्यत्वस्य यद्वाक्यार्थमज्ञायात्राय मत्रांतःस्ति निश्चे
तुमशक्यत्वात् पुंसो भ्रमादिसंभवात् न च संवादात् न दृष्टः तस्य ज्ञानोत्तरकालीनत्वात् न च भ्रमादिजन्यत्वेन दुष्टेन तत् ज्ञानमभिज्ञानेव यादृशोऽ किं
गत्वं तादृशत्वस्य बाधकत्वे मेवास्तु। किं च पुंवाक्यस्य प्रमादिविशिष्टज्ञानाधीतरजन्यत्वेन मितेपरिशेषात् भ्रमाद्यजन्यत्वनिश्चयदशायां वेदतुल्यता सामग्री
लोकिकवाक्येऽपि स्वतंत्रे तितत्त्वार्थस्य निश्चयाद्वेदवत्तस्यापि प्रामाण्यौस्तु मितानुमानस्य व्याप्तिस्मृत्यादिविलंबितत्वात्। यदि च स्वार्थे नात्य
यैकत्वं ज्ञातं प्रमोत्पादकं तदा लोकवेदयोस्तादृशपदस्मारितत्वेन पदार्थे संसर्गोऽनुमितिसंभवात् न शब्दः प्रमाणं स्यात्। अनेकार्थे श्लिष्टे त्वानेकोपस्थि
तावपि प्रकरणादीनां देरेकमादायान्वयबोधः। लक्षणापि न तात्पर्यानुपपत्त्या किं त्वन्वयानुपपत्त्येत्युक्तं। यत्र नानार्थे लक्षणायां च नियतपदार्थोपस्थित
र्थपदार्थे तात्पर्यग्रहापेक्षा। तेन विना तदसाचात् न वाक्यार्थे। अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिस्तात्पर्यग्रहं विनैवेति न तदपेक्षेति तस्मात् स्वपरकरणाः

इदानीं प्रसंगागतं पदार्थानामन्वितानामभिधानं विकल्प्य सिद्धसाधनादिना निराकरोति। किंवेति। अविवादादिति। पदानां माकांक्षावाक्यार्थेन संनिधापकत्वे
थान्वितस्वार्थाभिधानवीरान्वितज्ञानोत्पादकत्वांगीकारादित्यर्थः। नापीति। स्वार्थो पदानां लक्षितस्तथा स्मारितान्वितस्वार्थप्रतीतिप्रयोजनकस्तथा लि
38 हितान्वयपक्षेऽप्युपगमादित्यर्थः। संगतिः शक्तिग्रहः। ननु किं प्रत्याय्ये वाक्यार्थे पदार्थमात्रे मेव वाऽऽद्ये। वाक्यार्थस्येति। उपस्थिते हि शक्तिग्रहः। नवशब्दा
नुभवात्पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थितिरिति कुत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः। अन्त्यमाशंक्य निराकरोति। नापीति। पदार्थशक्त्या तन्मात्रस्योपस्थापकत्वेनान्वितमित्य ३८
र्थः। नवशब्दार्थसंगतिरेव शब्दार्थे तदन्वितयोः प्रतिपादिकेत्याह। नापीति। पदार्थशक्त्या तन्मात्रस्योपस्थापकत्वेनान्वितं किमर्थः। नवशब्दार्थसंगतिरेवशब्दार्थेत
दन्वितयोः प्रतिपादिकेत्याह। नापीति। अपेक्षणीयालाभात्पदार्थस्मृतिकाल एवान्वितमपि प्रतिपादयेदित्यर्थः। न वेष्टापत्तिः पदार्थस्मृत्यनंत
रं तेषां योग्यतादिज्ञानापेक्षतयान्वितानुभवोत्पादात्तदनपेक्षायां वा अतिप्रसंगादित्याह। योग्यत्वेति। ननु पदार्थसंगतिरन्वितज्ञाने कर्तव्ये पदार्थ
स्मृतिमपेक्षत इति क्रमः स्यादित्याह। नापीति। करणानामवांतरव्यापारयोगो नवसंगतिः करणं किंतु पदानि। तेषामन्वयाद्यनुविधानादित्व

सामान्यतद्वन्मो चे तिम नत्तदेन दुष्टत्वो। द्वितीयमाशंकते नि नाकत्तो नि। नापीति। विशिष्टस्याकानक्षाणत्वे पि विशेषणमात्रस्यानवादि

भा०वं०।१२

र्थः। तथापीति। करणमित्यनुषज्यते। तथा च संगते: करणकोटौवंतर्भाव इति। ध्याश्रवांतरव्यापारयोगइति भावः। संगतेर्वाक्यार्थज्ञानानुकूलत्वं साक्षा
द्वाक्यार्थधीजनकत्वं वा वाक्यार्थज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वं वा तदनुकूलपदार्थस्मृतिहेतुत्वं वा तत्राद्यं निराघइत्याह। नतावदिति। अन्त्यपदद्वयेदं वाच्यमिति पदार्थो
श्रयत्वेन संगतेर्यद्यहणन वाक्यार्थाश्रयत्वमित्यर्थः। न चाद्यश्रया संगतिस्तद्दोषस्य त्यतिप्रसंगादिति भावः। अंत्यत्वेन विवक्षिते पर्यवसानमित्याह। तदनुपपत्तिरिति।
नन्वनुदृष्टव्यवहारादन्वितएव पदानां शक्तिरित्याशंक्योक्तयुक्त्या निराकरोति। अन्वितएवेति। नन्वय विशेषेणैव शक्त्यैनोक्तदोषः स्यादाह। किंतु क्रियाका
रकयोरन्योन्यान्वितत्वादन्वयसामान्यमुपस्थितमिति तत्रैव शक्तिरस्यहइत्याह। स्मृतेति। क्रियाकारकान्वयविशेषस्य वाक्यार्थत्वात्तद्रूपेण संग
इत्यर्थः। न चैवं क्रियाकारकयोः पर्यायता प्रतिपत्तिपत्तांकारकक्रिययोरप्युपस्थापनादित्यत आह। नापीति। क्रियापदं कारकपदमपि विशिष्टदपि कास्त
विशेष्यां क्रियामाह कारकपदं च क्रियामध्यमविशिष्टक्रियाविशेष्यं कारकमाहेति विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदादित्यर्थः। ननु क्रियाकारक
विशेषवाचकं पदं पुनरुक्तं कारकोपहितक्रियादेरिति पदेनैवोपस्थापनादित्यत आह। नापीति। सामान्यज्ञाने तद्विशेषज्ञापनाय विशेषपद

मित्यर्थः। नन्वकारकपदाकारकोपस्थितिमपेक्षा क्रियापदेन तद्धि शिष्टा क्रियोपस्थापकारकपदेन च क्रियापदं क्रियोपस्थितिमपेक्षते तद्धि शि-
ष्टं कारकं तु पश्चादपेक्षते इत्यत आह। नापाति। कारकक्रियोपस्थितिमनपेक्षा क्रियाकारकपदात्सां विशिष्टस्मरणादित्यर्थः। न चैवं घटाश्रि-
तमानयनमानयनाश्रितो घट इति विशेषणविशेष्यभावे भेदादर्थभेदे वाक्यभेदः स्यादित्यत आह। नापि वाक्ये ति। यत्रैकस्मिन्वाक्यार्थे पर्यवस-
39. न्ने वाक्यार्थांतरबोधस्तत्र वाक्यभेदो न तु न तथा विशेषणविशेष्यमात्रभेदेपि घटानयनात्मकार्थे स्याद्भेद इत्यर्थः। यत्रेति। यत्र वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः ३९
संगतिग्रह इत्यर्थः प्रमाणाभावादिति। ननु वृद्धव्यवहारेणैतन्मितेतराश्रितपदार्थज्ञाने पदकारणत्वग्रहात् तदुपस्थितत्वात् तत्रैव शक्तिग्रहो न पदार्थ-
ज्ञानमात्रे तद्व्यवहारहेतुतया तत्तदनुपस्थितेः। मैवं। विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वेन नियमेनेतराश्रितपदार्थज्ञानोपस्थितौ विशेष्यपदार्थ-
ज्ञानस्याप्युपस्थितेस्तत्रैव शक्तिग्रहात् लाघवादन्वितरान्वयेपि गौरवात्। न वा न स्थलस्याप्तत्रथक्तिः पदार्थज्ञानशक्त्येन ज्ञातपदस्यास्यार्थे स्मृति
द्वारावश्यकाकांक्षादिमाहिम्याल्लममपि व्याहतपदार्थेन स्याथान्वयानुभावकत्वल्लावकल्पनानामवाप्य त्वात्वयानुभवेति प्रसंगात[illegible]याच्चया

तुल्यत्वेति प्रसंगाच्छक्त्यान्वयप्रयोज्यस्वरूपसतो नियामकत्वात् अन्वयमात्रशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकांक्षादेरवश्यमपेक्षणात् । तस्मात्प
दार्थानामन्वये तज्ज्ञानजनकत्वेपि यथा जातिवाचकपदानां व्यक्त्यावेकैव शक्तिर्जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे चाज्ञाता तथात्रैकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती प
दार्थांशे ज्ञाता चापि यत्तदिति नान्वयांशेपि शक्तिः ज्ञाता स्यादन्यथा शक्तिज्ञानविषयत्वेन वाच्यत्वात् । न चैवं पदानां तात्पर्यं तन्निर्वाहिका चेच्छक्तिः न यथा
र्थे संबंधिनिष्ठान्वये तात्पर्योल्लंघनात् अन्वयविशेषणतया पदार्थोपस्थितेश्च न वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यं वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तयान्वयस्य स्वार्थसंबंधित्वेन न ४
पूर्वमज्ञानात् । एवं वाच्यः पदशक्तेः स्वार्थांतरं विना पदबोध्यत्वात् पदार्थवदिति । मैवं । वृत्तिं विना पुरस्कारात् पदानामन्वयबोधकत्वसंभवेनाप्रयोजक
त्वात् । अन्यथा शक्त्या तात्पर्यनिर्वाहाद्दर्शपूर्णमासन्यायं तरोदितो दाहः । अतएव धूमो वह्नौ त्वत्र शक्त्या धूमोपस्थितावनुमानद्वारा वह्नौ तात्पर्यनिर्वाहान्न लक्ष
णेत्यस्माकं पंथाः इति संक्षेपः । उक्तार्थं लक्ष्यत्वमभिदधानाह । अन्विताभिधेति । पदार्थज्ञानमात्रशक्तत्वे न ज्ञातादेव पदादावश्यकाकांक्षादि
सहकारिवशादेवान्वयज्ञानसंभवान्नान्वये शक्तिः कल्प्यत इत्यर्थः । आकांक्षेति । प्रमाणाभिति विपरिणामेन संबंधः । इदानीमतन्वये विशेषे जिज्ञासा
उक्तमनितिप्रमाह । अनन्वितेति । २

ष्टिमात्रसामान्यतोज्ञाते विशेषे तथाऽज्ञाते त्र वलीति तद्दूषयत्यानुपपत्त्यान्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्यत इत्यर्थः। दृष्ट इति। यथा दृष्टे रूपविशेषेऽस्तु सामा

५० न्यमनुमाय तद्विशेषजिज्ञासोः तदा पदार्थमात्रस्यैकोपस्थित्यान्वयमात्रस्यापि तस्यान्वयसामान्यज्ञानोपपत्तेरित्यर्थः। शब्देति। पदवतीत्युक्ते प्रत्यक्षोघय

स्थितकलायादेरन्वयबोधो न स्यादिति किंतु पदोपस्थापितएवेन त्वन्वयविशेषे शब्दप्रयोगादन्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्येत्यर्थः। तदेतद्दिष्टापादनमित्यं

तयपदार्थैकरणवादी तद्दोषचिंतानिधानवादिनमाशंकत इति। कृतस्येति। अन्यथा मानान्तरात्संसर्गज्ञानानुदयादन्वयकार्यरचनानुपपत्त्यादिति पद ५०

र्थायव चिंतावशोपस्थापिता अन्वयबोधकाः। यत्रापि पदात्पदार्थोपस्थितिस्तत्रापि पदार्थोपवादान्वयबोधकानन्तपदार्थापि। पदार्थस्मृत्यैवान्यथासिद्ध

त्वादित्यकथमन्यथाऽश्रुतरूपदर्शनादृष्टेनाशब्दश्रवणादृष्टेंदुरविबिंबे पशब्दश्रवणाद्दृष्टं विनान्यश्रुतोबोधो भवतीति भीः। न चैवं पदवतीत्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितकल

येनान्वयबोधापत्तिः शब्दोपस्थिते पदार्थे यद्दोपस्थापितपदार्थान्तरेणैवान्वयात् शाब्दी धीः। आकांक्षाशब्देनैव प्रदर्श्यते तद्गतिर्या। यान्यत्र तएव श्रुत

र्थोपस्थितलेपि शब्दस्यैव कल्प्यत इत्यर्थः। असंसर्गेति। उक्तेच्छादिवथाद्याकांक्षायां संसर्गाग्रहः कार्यरचनाहेतुरित्यर्थः। ममेति। मया पादेरप्रतिप

ढे३

दितानामपि पदार्थानां संसर्गप्रमोत्पादकत्वाभ्युपगमान्ना संसर्गाग्रह कार्यस्य नाहेतुरित्यर्थो न्वहेतुरित्यर्थः । तथा यथैतदभ्युपेयं गत्यंतराभावादि
त्याह । तवापीति । अवच्छेदकतयेति । उच्चारणमात्रकर्तव्ये तैव तत्र विशेष इत्यर्थः । यथाश्वेनेति सुपदेषु कश्चिद्विशेषो नाहितस्तदा नाशौ कस्यचित्प्रय
बोधकानिस्तु रित्यपेक्षेन पदनिष्ठातिशयाधानकल्पने यथा पदानां स्वार्थोपस्थिधाने शक्तिस्तत्राश्रयधीस्त्वतिशयाक्षमन शक्तिर्वा व्यावाक्यार्थधी शक्तिस्त्वे
त्यपि हितान्वयपक्षे गौरवं तद्धत्न वाद्यानां पदोच्चारणशक्तिः पदनिष्ठातिशयाक्षमनशक्तिर्वा वाक्यार्थधीशक्तिश्चेति गौरवमापतितमित्याह । प्रथम इति । अत्रेत
ममापि पादेनैव पदार्थे शक्तिराधीयते किंतु पदोपात्तापि तत्र भिवाद्यौ काथमेव विशेषः स्यादित्याह । द्वितीये त्विति । नन्वेवं पदानामपि वाक्यार्थवाचक
त्वे सिद्धमविता त्रिक्षमनमित्याह । एवं तर्हीति । ननु अतेसे यथाद्यानां पदोच्चारणमात्रहेतुत्वं नत्वन्वयबोधे तथा ममापि पदानां पदार्थोपस्थापनमात्र
हेतुत्वं पदार्थोपवाकांक्षाद्यपेतान्वयबोधक इत्याह । कः संदेह इति । तदाहुः । न विमुंचंति सामर्थ्यं वाक्यार्थेपि पदानि नः । यद्बलं तं तिहि कारणानि
तर्किं पाकं नक्रुर्वेत इति । तदीकुः । ननु वाक्यार्थवाचकत्वेन । तथा सति तन्वये पद्यानां तद्वाचकत्वापत्तेरित्याह । अन्यथेति । पदानामेवेति गुरुमतं अत्रो
नत्विति । एवं चरमाद्यमिकचाद्यदिपदानोमध्ययबोधेकरणवमपद्यतेनवाक्त्रोनामवतथावाक्तेषमेवनकिं नस्यादित्यादेः

के विशेष्य॥ सा शक्तिरस्थिताभिधाने शक्तिरित्यर्थः। तस्मादिति। कविकल्पकाले मनसो ऽत्प्रेक्षास हि तेषु चिंतावशोपस्थितेषु पदार्थेषु [illegible]दोषवशाच्च
विवक्षमानात्संसर्गज्ञानात् असंसर्गाग्रहो वा न संतु यत्र तु शब्दादाकांक्षाद्युपेतपदार्थोपस्थितिस्तत्र पदार्थो एव करणं शाब्दबोधाकांक्षा शब्देनैव इस्वेतद्
तिद्याधायाकनशब्दं विना प्रकारांतरोपस्थितपदार्थानां शाब्दोपस्थापितपदार्थैः स्वयबोध इत्यर्थः। तदेवं साहस्रसुखेन प्रासाकरं निराकृत्य। पदार्थकरणत्वं सि
द्धांती निराकरोति। नचैवमिति। ननु संसर्गेत्यादि। पदं विना यत्र पदार्थे विनी मात्रात्संसर्गज्ञानं तत्र यथा कथं मानांतरसत्त्वान्न पदार्थानां संसर्गबोधे कर ४१
णत्वं। तथा हि काव्यस्थले पदार्थज्ञानव्यापारकस्मृत्युत्प्रेक्षादि महस्तंमनएवाचयात्तस्य करणं नचैवमुत्प्रेक्षाया मानांतरत्वं व्यतिवारितज्ञातीय
तया लिंगादाविव प्रकारणतावच्छेदकरूपस्य सा वा ऽप्रत्यक्षेतो ऽबोधा तावती तिधीस्थलिंग इत्यर्थः। ननु पदानामध्यतीतत्वात्कथं संसर्गबो
जनकत्वं अथ पदस्मरणं करणं तर्हि पदार्थस्मरणमेव करणमस्त्वावश्यकत्वादित्यत आह। पदानां स्थिति। पदार्थस्मरणस्य निर्व्या गं० १०
पारत्वेनाकरणत्वात् पदार्थस्मरणस्य पदज्ञानव्यापारतया तेन तदन्यथा सिद्धाव्ययव्यतिरेकाभ्यामाकांक्षादिमत्पदस्यात्तुव